

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР
ІМЕНІ ПРОФЕСОРА М.В. НИКОНЧУКА

ВІКТОР МОЙСІЄНКО

**ПРО ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ІКАВІЗМ
ТА
ПОЛІСЬКІ ДИФТОНГИ**

Монографія

**Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
Житомир
2007**

ББК 63.3 (4Укр)44+81.2 Укр-8

М74
УДК 81-112

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
протокол №9, від 27 квітня 2007 року*

Рецензенти:

Аркушин Г.Л., доктор філологічних наук, професор;
Карпенко Ю.О., член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор;
Сабадош І.В., доктор філологічних наук, професор

Мойсієнко В. М.

М74

Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги:
Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. –
94 с.: іл.

ISBN 966-8456-89-8

Книга присвячена проблемі становлення та розвитку одного із найхарактерніших явищ звукової системи української мови – ікавізму. На численних фактах писемних пам'яток та сучасної діалектології простежено етапи вияву давніх *о, *е, *ě. Особливу увагу приділено рефлексії *о.

У дослідженні на основі сучасних комп'ютерних технологій використано результати частотного аналізу артикуляції вокалів із поліських та суміжних говірок.

Для науковців-мовознавців, викладачів вищих навчальних закладів, студентів.

63.3 (4Укр)44+81.2 Укр-8

ISBN 966-8456-89-8

© В.М. Мойсієнко, 2007.

ВСТУП

Про реалізацію давніх індоєвропейських голосних спочатку в праслов'янській мові-основі, а потім і в окремих слов'янських мовах написано дуже багато як вітчизняними, так і закордонними вченими. Більшість таких рефлексій прокоментовано цілком задовільно, пояснення лінгвістів не мають значних зауважень та застережень. Так, мало в кого з дослідників є сумніви щодо походження та функціонування в слов'янських мовах голосних *a*, *y* (*u*), *i*, *ы* (*y*), навіть своєрідний український витвір – голосний *u* – наразі значних суперечностей в україністиці не викликає. Суттєві труднощі в славістиці взагалі і в україністиці зокрема ще й дотепер становлять вияви давніх **o*, **e*, **ě*. Наразі однією з найхарактерніших фонетичних ознак української мови з-поміж інших слов'янських є рефлексія **ě*, **e*, **o* > *i*, що в славістиці прийнято називати „ікавізмом”. І коли континуанти етимологічних **ě* та **e* уже в пам'ятках періоду Київської Русі знайшли графічне відображення, яке недвозначно можемо пояснювати впливом української розмовної стихії: *линивый* (Путятинське Євангеліє), *свѣдительство* (Галицьке Євангеліє) та ін.; приклади так званого „нового **ѣ**” *оучитѣль* (Типографське Євангеліє), *ремѣнь* (Добрилове Євангеліє) та ін., то відображення **o* на різних етапах розвитку української писемно-літературної мови ставить більше запитань, ніж відповідей. Чому на місці **e* в новому закритому складі вже в текстах кінця XII – XIII ст. південноукраїнські писарі однозначно передавали звук [i] (графічно **ѣ**, рідше *u*), а на місці **o* в такій само позиції – звук [i] (лише поодинокі випадки) з'являється тільки в кінці XVI ст.? Де вперше предок українців вимовив *i* на місці **o*? Чому в поліських точно локалізованих текстах, де звуки неоднорідної артикуляції в різні часи відзначали багато дослідників, вкрай рідко трапляється інше графічне передавання новозакритого рефлекса **o*, крім букви *o*, а в південноукраїнських, де дифтонгів не виявлено, дуже часто писарі (починаючи від XIV, а особливо в XVI – XVII ст.) відображали такий континуант літерою *y*? Яким був перший вияв давнього **o* – дифтонг, закритий звужений монофтонг чи ще якийсь інший? Зрештою, рефлексія **o* одночасно охопила всі українські говори чи ні?

Саме цій проблемі і присвячена наша студія. Свідомі того, що „правильної” відповіді на всі питання, претензії, зауваження лінгвістів з проблеми ікавізму взагалі не запропонує ніхто. Цьому є кілька абсолютно об’єктивних причин: 1) тогочасна орфографічна традиція великою мірою затемнювала реальні розмовні звукові вияви; 2) із значної частини українських земель, визначальних для усвідомлення ікавізму (Наддніпрянина), точно локалізовані писемні тексти наявні лише від другої половини XVII ст., а з Поділля, де $i < *o$, найімовірніше, постав уперше, такі точно локалізовані кириличні пам’ятки середньоукраїнської доби взагалі невідомі. Тому в розв’язанні поставленої проблеми завжди буде переважати суб’єктивний фактор.

ВИЯВИ *O В ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ

Досліджуючи становлення звукових особливостей південноукраїнських говорів, більшість вітчизняних (як, зрештою, і зарубіжних) учених потрактовують написання в пам’ятках переважно середньоукраїнської доби у відповідно до *o як намагання писарів відобразити дифтонгічну вимову. Зокрема М.Жовтобрюх підтримував тих учених, які вважали, що літери у, ю в писемних пам’ятках староукраїнської мови позначали в новому закритому складі дифтонгічні, або неоднорідні, голосні різної якості [Жовтобрюх ІУМ, с. 276]. Ф.Філін відзначав, що „рефлекси довгого \bar{o} в нових закритих складах з’являються в південно-західній писемності, починаючи з XIII ст. Як правило, на місці o писалася буква у (ю), звукове значення якої встановити важко. Найімовірніше, літера у спочатку позначала неоднорідний голосний дифтонгічного характеру, а пізніше монофтонг у”. Дослідник наводить приклади написання такого у в новозакритих складах незалежно від наголосу, які раніше виявив О.Соболевський [Філін, с. 224]. С.П. Самійленко на основі численних прикладів із пам’яток полтавсько-київського діалекту XVII ст. виявив у відповідно до *o в новозакритих складах робив припущення, „що в таких написаннях відбиваються сліди дифтонгів, засвідчуваних досі північними говорами” [Самійленко, с. 32]. Такі висновки робили й інші дослідники наддніпрянських давніх текстів: лубенських – „написання *биков* і *бикув* може наштовхнути на припущення про спорадичне збереження в окремих говірках дифтонга *yo*” [Варченко, 24]; лохвицьких –

„етимологічні *о, *е інколи передаються через у(ю), що, без сумніву, є спробою відтворити дифтонгічну вимову” [Маштабей-Самійленко-Шарпило, с. 8].

На чому базувалося це припущення? Адже звуків неоднорідної артикуляції в середньонаддніпрянських говірках ніхто не фіксував. Якщо там був перехідний дифтонг, – то якої якості? „Реконструювали” стадії південноукраїнських дифтонгів на основі поліських виявів *о – *yo* – *ye* / *yi* – *yi* / *oi* – *i*, які ще й дотепер збереглися переважно в периферійних східнополіських та підляських говірках. Написання літери у, яка виявлена фахівцями в південноукраїнських пам’ятках, починаючи від середини XVI ст. (хоч поодинокі випадки трапляються і в текстах XIV-XV ст. див. [Крымский, 152; Kuraszkiewicz 1934, 78; Ярошенко, 27-29; Требін, 5; Жовтобрюх, 275; Шевельов, 407; Молдован, 266]), досить рясно, причому часто незалежно від наголосу, знаходимо в студіях багатьох дослідників історії української мови. Численні приклади наводить в „Украинской грамматике” (1907) А.Кримський: „в очевидно протонародному Почаївському Учительному Євангелії XVI ст. накреслень з у дуже багато”: *булий, муц, тулко, вудкул, пуду, вун, вывуд, покуй, дум ’дім’, учинкувъ, по лѣвуй, по правуй, туй, о тум, в новум; у* галичанина Памва Беринди: *свѣдкувъ, старцувъ, кувната, ругъ, росуль, стусъ, грумъ, вутки, обудъ, плуть, рувъ, кукул; у* Якова Гаватовича: *увци, пузнаеш, усмакі, пуд рукавіцю, пубрал, пуйду, матунько, пирух, бульше, муст, жункі*. Також учений відзначає непоодинокі написання з у в Кирила Транквіліона-Ставровецького, у листах Богдана Хмельницького [Крымский, с. 157-165]. В.Шимановський з покликаннями переважно на твори Кирила Транквіліона-Ставровецького „Перло многоцѣнное...”, „Зерцало бѣгословіи...”, Антонія Радивиловського „Огородокъ...”, Інокентія Гізеля „Месіа правдивый...”: *гробувъ, неприятелювъ, слувъ, бокувъ, красномовцувъ, любителюмъ, кунъ, буль, знадвуря, панюй своєю, дотуль, потуль, яструбы, курупатва* [Шимановский, с. 14-15]; М.Лесів у рукописних творах західноукраїнських письменників XVII – початку XVIII ст.: *свуй, твуй, откуль, стуй, туй ’тій’*, рідше у(ю) на місці е: *отвсюль, о нюмъ, слухачумъ*, а також *каторуму, замурдовано* та гіперпоправні написання *чистой голобици, з боко, дорого* (зн. одн.), *откопителя* [Łesiów, с. 353]; велику кількість випадків з у, ю відзначає в Пересопницькому

Євангелії І.Чепіга: *влосоувъ, юй, на доброуй земли, кроу(м) жєнь, кошоувъ, о ню(м), оплюль єго, ботоувъ, на боудуцоу(м), постоу(и)тє, злодѣювъ, по суй, по тоуй* тощо [Чепіга, с. 33]; „численні приклади у на місці етимологічного *о виявлені В.Німчуком у Скотарському учительному Євангелії 1588 року: *скроу(з) єго, панѣ(м), кни(ж)никоу(м), воу(р), покоуи, моуи, волоувъ, стоуи, повоу(з)* тощо” [Німчук 1997, с. 11]; „перехід о в у в новозакритих складах дуже поширений у ділових документах Ставропігійського братства: *вуз, вускъ, грубъ, гнуй, братув, вовкувъ, рувных, на тонкум ...*” (наведено понад 80 ілюстрацій) [Шило 1962, с. 42]; відзначено як численні випадки переходу о в у в актах с. Одрехови: *поку^у, с кумнатою, прокупъ, ву^уту^о, маршалку^о, женѣ романову^у, ру^ону^у, з волу^о, до^угу^о* [Керницький 1963, 86-87; Керницький 1970, с. 19-20]; серед характерних фонетичних явищ Учительного Євангелія кінця XVI ст. з села Тростянець на Лемківщині Я.Янுவ називає численні форми з у на місці *о в новозакритих складах: *яко звоун голосаль, гроум, моуц, оунъ, для ворогоув, овоцоувъ, днѣвъ, паном, родичѣм, попѣм* (цит. за [Чуба, с. 67]); до спільних фонетичних особливостей закарпатського варіанту української мови XVII-XVIII ст. відносить І.Панькевич і перехід о в у та е в ю у новозакритих складах [Панькевич, с. 175]; від XVI ст. відзначає написання з *ï, и* відповідно до *о, *е у текстах, писаних по-угорськи, Л.Деже: *Rüh, Vüslinka, Tinko Serbüczki* та в кириличних записах: *Перевюзця, из надвюрря, Вюдбожилыся, зюрницю, кюзяя*; а також у Нягівських повчаннях: *Христовуму, вѣрюю, отцюмъ, здоровюмъ, пушовъ, вутцю, нучъ, вудъ, вуткупил, выдъ, рюкъ, вунъ* [Деже, с. 98-99].

Говорячи про певні стандарти, які були притаманні веденню актових книг з усіх регіонів України, все ж таки варто відзначити, що документи з Полтави, Пирятина, Лохвиці, навіть Борисполя, щодо рефлексів *о та *е мають виразно відмінну картину, порівняно з поліськими текстами із Овруча, Житомира, Києва, Луцька, Володимира: випадків накреслень з у та ю значно більше. У Лохвицькій книзі трапляються досить численні написання у, ю на місці *о, *е: *кунъ, Коломи(й)це(м), Ху(м)ки, кульѣ, нуч, муй, Голю(н)ка, голю(н)ского, Ко(н)драта Ну(з)че(н)ька, хотючи, ха(р)кувъского, дюгтя(р), с Попувьки, Ма(й)ну(й)ла, Нагурного, Лазуре(н)ково(и), кану(н)никъ* та ін. [Маштабей-Самійленко-Шарпило, с. 8, 26, 29]; у Пирятинській: *потимъ* 3 (хоч слово вважається полонізмом,

однак у цій пам'ятці *i*-рефлекс, можливо, підтримувався живою вимовою), *нусь* 4, *Лескувский* 5, *за деветь куп* 5, *диспуновати* 5, *зъ Яблунову* 6, *прихудский* 7, *в Присудках* 7, *по окупъ* 431, *за потукъ* 432, *тільки* 432, *Кичкарувскимъ* 433 та ін. [ПК]; у Полтавській: *Семена Бѣлоцеркувца* 4, *Пултавский* 4, *вуйтом* 73, *Санджаровьскум* 73, *у Василевум пустум броварѣ* 73, *впул делити* 74, *жупанув три* 74, *чобут двѣ* 74, *о тум* 74, *Буйся Бога* 74, *на Ивановум Шевченковум гумнѣ* 74, *потум* 74, *понѣсь* 74, *тулко о тум платю* 74, *з Харкувец* 124, *харкувского* 124, *потим* 124, *Тимуш* 124, *тилко* 124, *за сѣмнадцять куп* 124, *тютка* 124, *вусѣм куп* 125, *у Харкувцях* 125 та ін. [АКП]; *забуйці*, *розбуйник*, *буйся*, *Воскобуйника*, *вувчарув*, *у вуйску*, *целий гуд*, *двур з двором*, *по руднуй тютцѣ*, *свуй*, *тин Степанув*, *вувчар Михайлув*, *бикув два*, *полковуй* та ін. (всього наведено 221 випадок) [Самійленко, с. 31-32]. Як непоодинокі написання з *у* на місці **о* відзначає І.Варченко в пам'ятках з Лубенщини другої половини XVII – XVIII ст.: *бикув*, *потук*, *иматкув*, *домувки*, *в домовцѣ*, *коп вусѣм*, *куп вусим* та ін. [Варченко, с. 24, 28].

Зауважимо, що в поліських текстах XVI-XVII ст. подібні написання абсолютно поодинокі (див. наші підрахунки [Мойсієнко, с. 181]).

Чи відомі спроби (факти) відобразити колишніми писарями рефлекс **о* в новому закритому складі інакше, ніж літерою *у*? У кількох українських пам'ятках другої половини XIII – початку XIV ст. наявні написання двох графем *oo* в такій позиції: *воѡтчиноу* (Іпатський літопис 1253), *воовьцѣ*, *воовьчихъ* (Галицьке Євангеліє 1266-1301), *воо(тц)ѣ* (Полікарпове Євангеліє 1307) [Филин, с. 222; Шевельов, с. 408; Півторак 1988, с. 180]. Такі приклади, виявлені в оригіналах (крім Іпатського літопису), коли не йдеться про описки чи інші графічні неточності, мали б свідчити про початки перетворення континуантів **о* ще до занепаду зредукованих. Щоправда, Ю.Шевельов подібні написання потрактує в контексті тогочасної писемної традиції „як орнаментальний засіб, і ним користувалися, вдаючися до правописного штукарства, без жодних на те мовних підстав” [Шевельов, с. 409]. Висновки вченого, мабуть, слушні, особливо, коли зважимо на приклади використання подвоєних літер з давньоукраїнських та ранньосередньоукраїнських пам'яток без будь-яких на те підстав: *о дъскаахъ*, *каамыкъ*, *боогоу*, *съвооимъ* тощо [Шевельов, с. 409]. Натомість Ю.Шевельов вважає, що значно частіше й послідовніше

виявлені приклади з протетичним **в** у текстах XIII – XIV ст.: *вовца*, *кнѣгини Волзѣ*, *вовцѣ*, *о вовцахъ*, *волтарь*, *поперекъ вольшины*, *вотнину*, *во(н)*, *вовцямъ*, *водръ* – дають більше приводів для усвідомлення появи у таких позиціях звука, відмінного від звичайного [о]. Ю.Шевельов вважає, що він був закритіший і з’явився „щонайпізніше в середині XII ст. – одночасно з появою в пам’ятках „нового ятя” [Шевельов, с. 408].

Крім таких написань, іноді в текстах середньоукраїнської доби на місці *о знаходимо **ѡ**. Ю.Шевельов у пам’ятці XIV ст. відзначає низку подібних виявів саме в складах з наступним слабким ером: *потѡмъ*, *кѡвчезѣ*, *сѡврѣ*, *пустѡиныхъ*, *грѣхѡвную*, *рѡдѣ* та ін. [Шевельов, с. 409]. У наведених прикладах учений схильний убачати намагання писаря відобразити дифтонг *yo*.

Спостереження логічне й слушне, і все ж таки попри те, що подібні написання трапляються не часто, вони до того ж не пов’язуються із якимось одним ареалом. Ми відзначили лише один подібний випадок у поліських пам’ятках, якщо він справді може бути доказовим для побудови цієї гіпотези, оскільки це онім: *Миха(и)ло Мѡ(н)то(в)тови(ч)* у Луцькій грамоті 1500 року. Щоправда, подібні написання нерідко використовували інші писарі. У Статуті Полоцького братства, писаного в Полоцьку в 1650 році (у пам’ятці послідовно виявлені південноукраїнські риси), маємо низку написань, де **ѡ** виступає у флексії родового множини іменників чоловічого і жіночого роду незалежно від наголосу: *розмѡ(в)* і *жартѡвъ* 8, *намѡвъ*, *порѡдкѡвъ* 8 зв., *грѣхѡвъ* 9, *тѡжарѡ(в)* 10, *рохѡдѡвъ* і *прихѡдѡ(в)*, *схажѡкъ* 10 зв., *пѣѡм дозорѡ(м)* 11, *сирѡ(т)*, *вѡ(в)* 14 зв. [СПБ]. Але закономірність подібних написань дещо втрачає доказову силу, якщо зважити на те, що літера **ѡ** нерідко пишеться і в кінці слів, тобто у відкритому складі: *пѣѡгѡ* 3 зв., *якѡ* 8 зв., *оусѡрднѡ* 20 зв. [СПБ]. Досить консеквентно відзначені написання простежуються в деяких друкованих творах, наприклад, в „Ключі разумѣніѡ...” І.Галятовського: *ап(с)лѡ(в)*, *наступѡмъ*, *книжникѡвъ жьѡдѡвскихъ* 53, *волкѡвъ*, *туркѡвъ*, *татарѡвъ*, *хоругѡвъ*, *мнѡго шванкѡвъ* 54 та ін., але *ап(с)ловѡ*, *еп(с)копом(ѣ)*, *внѡдѡсте* 53, *червономѡ*, *Марсовѡ поле*, *коштомѡ* 54 [Кл.Раз]. Що відзначене графічне передавання *о* не пов’язується виключно з українським ареалом, свідчать непоодинокі фіксації у Віленському списку

літопису, що зберігся в літописному збірнику Аврамки 1495 року: *витѡ(в)тѡ, литѡ(в)скѡю, з братѡ(м) ... скиргаилѡмъ* [Хрэстаматыя, с. 64].

НАЙДАВНІШІ ФАКТИ НАПИСАННЯ *И* НА МІСЦІ **о*

Щодо випадків передавання *і* відповідно до **о* в новозакритому складі, то варто відзначити багато неточностей у прочитанні давніх текстів, які (неточності) проте ще й сьогодні нерідко “кочують” із публікації в публікацію. Найбільшу кількість таких написань у свій час навів А.Кримський. Значну частину його “ікальних” ілюстрацій спростовано. Найдавніша, відносно надійна, на думку Л.Булаховського, а за ним і Ф.Філіна, фіксація переходу *о* в *і* (обоє покликаються на А.Кримського), *на иткилѣ* з буковинської грамоти 1436 року, насправді виявляється зовсім не надійною, на що вказує В.Ярошенко, доводячи, що „*на Иткилѣ*” є назвою урочища [Булаховський 1956, 50; Филин, с. 225; Ярошенко, с. 29].

Низку прикладів написань з *і* відзначив А.Кримський в описах (люстраціях) українських замків та староств переважно середини XVI ст. (Черкаського, Канівського, Київського, Луцького, Кам’янець-Подільського, Хмільника-Подільського): *гакивницѣ, стороживѣ, Антинѣ, Макогинѣ, Щолнодинѣ, Мыступитѣ, Кашивьша; Chwedko Perehin, Stecko Stolibik, Sawrin, Hirka, pidwody, pluhiw, kniaziv* [Крымский, с. 177-182]. Локалізація і хронологізація тут досить умовні, бо приклади цитуються не за оригіналами, а пізнішими копіями. До того ж є припущення, що публікація в АЮЗР люстрації Черкаського замку 1552 „була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П.Лебединцевим, який подекуди вмисне чи невмисне заміняв інші букви на *і/и* там, де сучасна українська мова має *і*” [Шевельов, с. 564]. Це ґрунтовно дослідив П.Тимошенко, звіривши описи українських замків, надруковані в АЮЗР зі списком Литовської метрики (книга № 563 створена в 1597 р.). Виявилось, що здійснена П.Лебединцевим транслітерація в АЮЗР хибує на точність відтворення з Литовської метрики, наприклад: в АЮЗР представлено 5 випадків написань *гакивницѣ*, у рукописі пам’ятки всюди *гаковницѣ*; слова *стороживѣ* взагалі в тексті Метрики немає, там П.Тимошенко прочитає, найімовірніше, *Малюгинѣ*; неправильно

прочитано й словоформи *pidwody, pluhiw* – у пам'ятці *podwody, plugovъ* [Тимошенко 1971, с. 397]. Більшість цих помилкових прикладів А.Кримського як доказ відбиття в орфографії староукраїнських пам'яток XVI ст. звука [i] з *o та *e наводить Ф.Жилко в статті „Голосні неоднорідного творення („дифтонги”) в українській мові” [Жилко 1962, с. 20]; в академічному виданні – М.Жовтобрюх [Жовтобрюх, с. 278]. Можливо, не варто заперечувати, як вважає П.Тимошенко, наявність переходу *o > i в описах Канівського, Черкаського, Київського, Вінницького, Луцького замків в антропонімах: *Антинь, Прись, Навишко* [Тимошенко, с. 397]. Нагадаємо, мова йде не про оригінал 1552 року, а копію, виготовлену в 1597 р.

У словнику П.Беринди лексеми *кистка, Биб* А.Кримський наводить помилково [Кримський, с. 185], оскільки перша вжита Бериндою зі значенням 'пензель', а друга – скорочення до Библия [Шевельов, с. 763]. Приклад *кистка* з покликанням на „Лексикон славеноросский” П.Беринди подає П.Плющ [Плющ, с. 137]. У Пересопницькому Євангелії слово *видповѣдаю* у висновках багатьох істориків мови – П.Владимирова, І.Огієнка, П.Плюща, Ю.Шевельова [Владимиров, с. 25; Огієнко, с. 23; Плющ, с. 156; Шевельов, 565] – трактується як надійний приклад ікання, що аргументовно спростовує дослідниця пам'ятки І.Чепіга, пропонуючи правильне прочитання як *а ви(д) повѣдаю вамь* [Чепіга, с. 203]. В І.Ужевича слово *розки(ш)не* помилково прочитали І.Білодід та Є.Кудрицький, насправді там *розли(ч)не* [Шевельов, с. 763].

Нечисленні приклади з XVII ст., наведені А.Кримським, локалізуються переважно на південно-східній території: Києво-Михайлівський пом'яник, люстрація Київщини, податковий перепис Полтавщини, хоч поодинокі трапляються і в творах вихідців із південно-західного регіону: *пійде, звѣль* (К.Транквіліон-Ставровецький) [Крымский, с. 185].

Мабуть, більше чи менше надійними прикладами вимови *i* на місці *o, можна вважати написання кінця XVII ст. в Полтавських актових книгах: *пиду, отийшол, не дистало, потим, шагив* [Самійленко, с. 32]; у галицьких документах Ставропігійського братства XVII ст.: *кнутивъ, тых дьлів, килка* [Шило 1962, с. 42]; в крелевецьких другої половини XVII ст. *разив, Ляхивицину* [Свашенко, с. 108]. І.Керницький у львівських

документах XVI ст. та Бойківському учительному Євангелії XVI ст. наводить також приклади з *i*: *продків, оучынкыв*, проте Ю.Шевельов відзначає, що обом прикладам бракує точного датування, „вони цілком імовірно можуть походити з кінця XVI ст.” [Шевельов, с. 564], а також в актах Одрехови: *при тѣмъ бы^л* (1599), *в таковѣ сумѣ* (1600), *бы^л вѣ^мтъ* (1635) та характерний для лемківських говірок *ы < о: о(д) стры(н), вы(д), женѣ ... федоровыи* [Керницький 1963, с. 86-87; 1970, с. 19-20].

Два очевидних випадки написань *и < *о* виявили ми в Житомирській актовій книзі 1611 р.: *спи(л)ны(х)* [ЖК 1611, 334], *ви(ж)ки* [ЖК 1611, 86]. Цей рефлекс іноді виступає в явних полонізмах: *заби(и)ство* [ЛК 1561, 113 зв.], *заби(и)ства* [ЖК 1590, 11], *зби(и)цо(в), дози(р)цо(в)* [ЖК 1635, 160] /пор. п. *zabójstwo, zabójca, dozorca*/. Крім наведених виявів, які відзначили ми безпосередньо в оригіналах, подамо ще кілька на основі інших публікацій: *инури(в)* [ВК 1606, 316] з *гаки(в)ни(ц)*, *зве(р)хнистю* [ЖК 1609, 161], *коривъ, на правий* (Стародуб, друга половина XVII ст. [Непийвода, с.8]), *село Уласнивка* [Острог, 1603, 98]; можливо, в антропонімі *Омельянь Гирка* [ВК 1606, 317], якщо походить від *гора*.

Зовсім непросто зараз відзначити на основі писемних свідчень, коли і де було вперше українським писарем написано *i* на місці **о*. Зауважимо, що відбиття „ікання” нерідко спостерігаємо на місці **е*, але майже не трапляється (до XVI ст.) відповідно до **о*. Приклад, який наводить В.Німчук із угорської грамоти 1460 року в закарпатському топонімі *Jablincza* (псл. **ablony*) [Німчук Походження, с. 455 з покликанням на *Bélay V. Maramaros megye tarsagalma es nemzetisegei. A megye betelepü lesetöl a XVIII sz. elejeig. Budapest, 1943*], мабуть, є чи не найдавніший. Проте в цьому випадку графічне відтворення могло точно і не передавати особливості закарпатського рефлексу. Не виключаємо й вимови в той час [яблѹнча]. Дослідниця мови вузькошрифтного Євангелія Л.Коць-Григорчук, друкування якого вона пов’язує зі Львовом у першій половині XV ст., відзначає низку написань з *ѣ* на місці **о* в нових закритих складах: *о прокаженѣмъ, о кровоточивѣи, о образѣ таинѣмъ, о немѣмъ, о трудовитѣмъ, о богатѣмъ, о тѣмъ единѣмъ* [Коць-Григорчук, с. 87-88]. Всі приклади морфологічно зумовлені, зрештою, щодо місця та часу написання цієї пам’ятки до сьогодні ведуться дискусії.

Отже, про надійні факти написання (із оригіналів, відомих на сьогодні в україністиці) $i < *o$ можна вести мову від кінця XVI – початку XVII ст. Звичайно, хоч поодинокі, але все ж наведені матеріали „ікання” відповідно до $*o$ є безсумнівними лінгвальними фактами. Якщо писарі в 1561 р. вже писали – *заби(и)ство*, у 1597 р. – *Антинъ*, у 1611 р. – *ви(ж)ки*, то це є незаперечним підтвердженням передавання „ікальної” живої вимови. Інший висновок також не менше очевидний: кількість таких написань з i нікчемно мала порівняно із написаннями з u , які, до речі, надійно виявлені значно раніше, починаючи від XIV ст. Український південь на основі писемних свідчень щонайменше від середини XVI ст. майже суцільно „укальний”. Що відображали писарі написанням на зразок *ви(ж)ки* – сумнівів ні в кого із дослідників не викликає – це живомовне „ікання”. Що відображали писарі написанням на зразок *бику(в)* – викликає більше питань, ніж відповідей. Пряме відбиття розмовної риси, тобто вимову $[y]$? Намагання відобразити лабіалізований звук, артикуляційно зміщений уперед $[\jmath]$? Намагання передати звук неоднорідної артикуляції? Такі написання в деяких регіонах підтримані польським впливом?

Юрій Шевельов на основі наявних поодиноких свідчень написань i відповідно до $*o$ у пам’ятках до XVII ст. (учений відзначає всього 4 більше чи менше надійних приклади: *Пархим*, *Антинъ* /за Кримським/, *продків*, *оучынкы* /за Керницьким/), вважає спробою цілком неможливою довести наявність „ікання” в ранньосередньоукраїнський період: „Як би не стояла справа з хронологією та правильністю прочитання й публікації чотирьох форм – якщо їх насправді є чотири, – залишається надто очевидною неспроможність чотирьох поодиноких прикладів, протиставлених тисячам інших, де на письмі вжито o або u /тобто y – *В.М.*/, довести закоріненість зміни $u > i$ в ранньосередньоукраїнській добі. Під її кінець південноукраїнські діалекти на місці o мали u_2 /таким графічним символом учений позначає рефлекс o перед складом із занепалим ером – *В.М.*/, а північноукраїнські (під наголосом) дифтонг типу „ uo ” [Шевельов, с. 564].

ДИФТОНГІЧНИЙ ХАРАКТЕР ПЕРЕХОДУ *o > i

Версія про дифтонгічний характер переходу *o > i в україністиці дуже давня. Її в свій час запропонували ще Ф.Міклошич, О.Потебня та П.Житецький, підтримували К.Михальчук, О.Шахматов. Північноукраїнські дифтонги потрактовувалися як проміжний етап на шляху витворення $i < *o$, при цьому поліські говірки „законсервували” якусь архаїчну стадію, що була властива в минулому на певному етапі розвитку української мови всім українським діалектам. О.Потебня, зокрема, зазначав, що найголовніша ознака, яка відрізняє малоруське наріччя від спільноруської мови та великоросійського наріччя, – кількісне розрізнення голосних *o* та *e* в закритих та відкритих складах. Воно могло існувати задовго до того часу, коли виразилося в якісній відмінності *o*, *e* довгих від *o*, *e* коротких, а таке якісне розрізнення з’являється в писемності не пізніше XIV ст. Дуже можливо, що такою якісною зміною звука *o* в усіх українських говорах була його дифтонгізація; довге *e* скрізь змінилося на *ie* або *e* [Потебня 1865, с. 142]. Так само й П.Житецький, коментуючи витворення українського *i* з *o, *e, „звернув увагу на північноукраїнські заміни основних *o*, *e*, припускаючи три стадії його розвитку: найдавнішу *oo*, *ee*, середню, коли під впливом наголосу виникли дифтонги *yo*, *yo* і стягнення їх *y*, *y*, пізнішу – *yi*, *yi* і стягнення їх *i*” [Житецький, с. 104].

Л.Булаховський: „Звичайний рефлекс старого *o* в нових закритих складах у більшості говірок і в літературній українській мові – *i*, як продукт розвитку подовженого *o* та дифтонгів (або дифтонгоїдів), що фонетично виникали замість нього” [Булаховський, с. 102]. Спеціальні рефлекси давніх *o*, *e* в нових закритих складах у північному наріччі характеризують лише наголошені склади, тобто дифтонгоїди *ye yo yi* замість *o* маємо в *кюонь*, *кюостка*, але ... *костки*, *радоість*... Можливо, що це відбиває взагалі вихідний фонетичний стан усього явища (подовження і звуження первісних *o* та *e*), лише пізніше поступово поширений в інших говірках (наріччях) і на ненаголошені склади” [Булаховський, с. 107].

О.Савченко: „Одночасно із зміною зредукованих у сильній позиції в південно-руських говірках відбувалося й здовження голосних *o*, *e* в нових закритих складах... У другій половині XII ст. здовжені *o*, *e* уже перейшли в дифтонги; це видно з того, що в „Добриловому євангелії” 1164 р. і в

„Типографському євангелії” XII ст. уже *e* змінюється на **ѣ** у нових закритих складах. Правда, в цих пам’ятках не відбивається дифтонгізація *o*, але оскільки *e* вже дифтонгізувалося, то, очевидно, й *o* саме тоді перейшло в дифтонг” [Савченко 1954, с. 18]. Щоправда, пізніше вчений не виключав монофтонгічного розвитку південноукраїнського *i*: $o > y > \dot{y} > i$ [Савченко 1969, с. 34-36].

Ф.Жилко: „В українській мові специфічних змін зазнали [ô] та [ê]. Виникнення нових закритих складів з перенесенням на них наголосом не тільки закріпило звужені [ô], [ê], але й зумовило перетворення їх у неоднорідні голосні. Цей процес відбувався дуже інтенсивно, охопивши усі говори української мови, а також і південну частину білоруських діалектів” [Жилко 1966, с. 49]. Коментуючи різноманітність протікання процесу витворення $i < *o$ в різних діалектних масивах української мови, дослідник звертає увагу на роль фонемних, морфемних (граматичних) аналогій, що позначилися на виявленні дифтонгізації **o**, **e**. „У південних українських говорах гору взяв принцип фонемної і морфемної структури слова над правилом, що дифтонги (і відповідні їм монофтонги) виступають в нових закритих наголошених складах. Це сталося, певне, ще й тому, що в південних говорах фонемна і морфемна структура слова не порушувалася відмінними рефlekсами давніх *ę*, *ě* залежно від наголосу” [Жилко 1962, с. 18]. Проте такий коментар Ф.Жилка не підтверджує, а навпаки заперечує єдину лінію розвитку $*o$, $*e$ на всьому українському просторі. Справді, на українському півдні і півночі перед занепадом зредукованих сталися зміни в системі наголошування, які й призвели до різних (окремих, незалежних) реалізацій історичних $*o$, $*e$.

Л.Деже схильний думати, що в закарпатських говорах $i < *o$ витворювався через дифтонгічну стадію: $*o > \bar{o} > \hat{o} > {}^u o$. Можна припускати, зауважує вчений, що паралельно із занепадом зредукованого звук *o* став більш довгим і закритим. Спочатку елемент *o* був виразнішим у новопосталому звукові, а пізніше в процесі розвитку дифтонга елемент *u* став усе більше проявлятися і дифтонг *uo* чи *u^o* на письмі передавався літерою *u* [Деже, с. 50].

Й.Дзендзелівський: „Відповідно до літературної норми *i* на місці споконвічних *o*, *e* в новозакритих наголошених складах у північних діалектах виступають дифтонги *yo ye yu yi*, а в групах закарпатських,

південно-лемківських та в ряді поліських говорів – монофтонги *y, ŷ, u, y*. Згадані дифтонги ... є проміжними ступенями процесу розвитку давніх *o, e* до *i* (*y, ŷ, u*) у новозакритих складах [Дзензелівський, с. 23, а також 54, 89-90].

М.Жовтобрюх: „На підставі рефлексів у північноукраїнських говорах, а також і в деяких південно-західних можна припустити, що еволюція [ō], [ē] в [i] відбувалася через стадію їх дифтонгізації, або утворення неоднорідних голосних з відмінною артикуляцією на першому і другому етапі їх вимови... Звуки [ō], [ē] перед складом з колишнім [ъ] через стадію їх дифтонгізації у південних говорах теж змінилися в [i]: *возь > вуоз > вуиз > вуіз > ... віз*” [Жовтобрюх, с. 274-276].

Г.Півторак: „У ході занепаду зредукованих у слабкій позиції, зокрема в кінці слів, у попередніх складах, які поступово ставали закритими, почалося заміщувальне (компенсаційне) подовження голосних *o, e*. Цей процес почався найраніше, очевидно, в галицько-волинському мовному ареалі – там, де, найімовірніше, найраніше стали зникати слабкі зредуковані. Звідси подовження *o, e* поширилося на наддніпрянські та інші південноруські говори, що склали основу української і південно-західного наріччя білоруської мови. Однак у живому народному мовленні подовжені голосні *o, e* в новоутворених закритих складах проіснували недовго й протягом XII-XIV ст. почали перетворюватися в інші голосні: короткий *i* в галицько-волинському регіоні – в усіх позиціях незалежно від наголосу (*конь – коон’ – ко^ін’ – кін’; пєчь – пєсч’ – пє^іч’ – піч’*) і в дифтонги *yo, ye, yi, yi, ie* під наголосом у поліських говорах” [Півторак 1993, с. 123-124]. Цю ж думку вчений повторює і в інших публікаціях [Півторак 1998, с. 6]. Щоправда, за Г.Півтораком, не зовсім зрозуміло: чи вважає вчений дифтонгічну стадію витворення *i* з **o* обов’язкову і для південноукраїнського ареалу?

Допускає дифтонгічну стадію витворення *i* з **o, *e* для всього українського мовного простору В.Німчук: „Споконвічні *o, e*, подовжені після занепаду *ъ, ъ*, імовірно, дифтонгізувалися, а згодом перейшли в монофтонги тільки в південних східнослов’янських говорах (дифтонгізація охопила й частину говірок південного ареалу майбутньої білоруської мови)” [Німчук 2001, с. 689; Німчук 2005, с. 448-449]. Одним із аргументів ученого є той факт, що „закарпатські говори в новозакритих складах на

місці **o** мають **y** та **ŷ**, а на місці етимологічного **e** – **i** (**y**, **ŷ** після історично м'яких приголосних). Зазначеним монофтонгам у північних говорах загалом відповідають під наголосом дифтонги або монофтонги такі ж, як і в закарпатських – **y**, **ŷ**. Ці факти неоднозначно вказують, що дифтонгізація охопила весь давньоукраїнський обшар, адже сумнівно, щоб різні причини – звуження і дифтонгізація приводили до однакових результатів на дуже віддалених територіях” [Німчук 1997, с. 14]. Але ж монофтонги **y**, **ŷ** для Полісся зовсім не характерні (типові) рефлекси, а цілковито поодинокі явище, яке поширене переважно в західнополіських говірках, де, як відомо, вплив південно-західної української мовної стихії був очевидний. Лише в трьох н.п. Східного Полісся, що в Козелецькому, Чернігівському та Путивльському районах виявлено звук [ŷ] [АУМ I, коментар до карт 57-62]. У середньополіських говірках такий звук взагалі невідомий. Тож середньо- та східнополіські говірки в плані вияву давніх ***o**, ***e** із закарпатськими, де рефлекс [ŷ] та [y] є типовим, спільного мають дуже мало (якщо взагалі мають).

Дуже багато уваги присвятив проблемі розвитку українського ікавізму польський славіст В.Курашкевич (див. бібліографію в додатку).

За В.Курашкевичем, „процес замінного подовження голосних **o**, **e** в новозакритих складах доводить, що на теренах давньої південної Русі аж до Вільна і Мінська сильно розрізнялися голосні довгі і короткі, або ще в час занепаду ерів існувала тут фонетична категорія часокількості. Цим говори українські і південнобілоруські об'єднуються із польськими. Натомість у говорах російських і північнобілоруських часокількісність мала занепасти раніше [Kuraszkiewicz 1963, с. 37].

Коли в південних українських говорах **i** розвинувся в усіх позиціях на місці **o**, **e** в новозакритих складах, то у північних і південнобілоруських подовжені наголошені голосні **o**, **e** в новозакритих ще не розвинулися в **i**, а затрималися на якійсь певній стадії розвитку **yo**, **ye**, **yu**. Найдавніша стадія **yo** збереглася в Білорусі, у північноукраїнських – **ye**, **'yu** [Kuraszkiewicz 1963, с. 69].

В одній із останніх праць ученого на цю тему „Nowe uwagi o rozwoju ikawiumi ukraińskiego”, опублікованій в 1976 році, автор висловив припущення, що при витворенні **i** в новозакритому складі дифтонгізації підпадали не лише наголошені, але й ненаголошені закриті склади, і

процес такий був характерний як північноукраїнським, так і південноукраїнським говорам. Свою гіпотезу автор ілюструє такими прикладами: *snuop* – *snopa*, *snupka* – *snopok*, *muest* – *mosta*, *mustka* – *mostok*. Диспалаталізація приголосного та поява [и] < і < *ē в словоформах *zaryk*, *mytla*, *osyń* – теж, за Курашкевичем, є підтвердженням наявності там дифтонгічної стадії [Kuraszkiewicz, с. 186]. Гіпотеза цього вченого справді дуже обґрунтована і послідовна. Проте їй бракує одного – прикладів з усієї території України. Справедливо йому закидає А.Залеський, що прикладами із Підляшшя, які прекрасно знав В.Курашкевич, не можна ілюструвати загальнополіський (а над те всеукраїнський) процес витворення *i* < *o: „Українські говірки Підляшшя займають крайню західну периферію українськомовного ареалу і протягом віків перебували в більш чи менш тісних контактах з говорами польської мови, якій, до речі, властивий розвиток новозакритого *o* в *u*” [Залеський 1988, с. 59]. Ми обстежили всі регіони Полісся (від Бреста до Путивля) і констатуємо, що для переважної більшості поліських говірок в ненаголошеній позиції властиве звичайне *o* та *e*. Подібний вокалізм найбільш характерний для говірок волинсько-подільських та підляських, де фактор впливу не лише польських говірок, але й галицьких – значний.

МОНОФТОНГІЧНИЙ ХАРАКТЕР ПЕРЕХОДУ *O > I

Інша гіпотеза йде від Т.Лера-Сплавінського, який вважав, що давні *o, *e в південних українських говорах не зазнали дифтонгізації, а змінилися в *i* внаслідок їх звуження через монофтонги [u], [ü], які підпали процесові делябіалізації. Польський дослідник називає „відмінною, порівняно з білоруськими та російськими, дорогою для українських *o, *e тим, що в українській, подібно, як у польській мові, остаточний занепад ерів призвів до замінного подовження попередніх голосних. Явище те було загальноукраїнським. В поліських говірках, що межували з білоруськими і російськими, збереглася двояка континуація *o, *e, первинно залежна від різниць інтонаційних. Тому дійшло до того, що в поліських говірках було три вияви відповідно до *o, *e: звичайне відкрите *o*, *e* на місці *o, *e циркумфлексового; дифтонгічне *uo*, *ie* із колишніх акутових і новоакувових у відкритих складах; дифтонгічне і закрите *ié*, *uó* у закритих складах після занепаду ерів. Таке розмаїття виявів *o, *e не знала жодна

слов'янська мова. З'явилася оригінальна альтернація *e, o // ie, yo* відкриті склади, *e, o // iê, uô* закриті; тому повинно відбутися спрощення. Перше чергування як менш виразне (не підтримане в жодному українському наріччі) не розвинулося, друге ж психофонетично сильніше підтримуване в поліському – розвинулося в характерне” [Lehr-Spławiński, с. 258]. У карпатських говорах перехід у закритих складах відбувся напряду без дифтонгізації *o, e > y, u* [Lehr-Spławiński, с. 259].

Послідовно обстоював монофтонгічність витворення закарпатського *i < *o* І.Панькевич, стверджуючи, що різні варіанти *o, e* в нових закритих складах були принесені з-за Карпат [Панькевич, с. 94-95].

В.Ганцов спочатку намагався всіляко обґрунтувати єдність українських говірок: „північноукраїнські говірки ... досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно щезли, позамінювавшись новотворами” [Ганцов 1923, с. 116] „процес (розвитку – В.М.) дифтонгізованих *ē, ō* сливе на всьому просторі української мовної території в основному своїм напрямку був єдиний” [Ганцов 1923, с. 133], і що відмінність сучасних рефлексів – *i* (або *ī, ы, y*) в південних говірках, дифтонги в північних – це „не два шляхи процесу, а дві стадії того ж самого процесу” [Ганцов 1923, с. 137]. Проте в подальших студіях учений відзначав зовсім протилежне: між діалектними групами північноукраїнською та південноукраїнською була корінна відмінність і процес фонетичного розвитку звуків *o, e* довгих під наголосом в основі своїй не був єдиний сливе на всьому українському мовному просторі. Учений прийшов до висновку, що спадний характер наголосу в північноукраїнських говірках не сприяє внутрішньому розвитку „другої частини” цих дифтонгів у напрямку до *i*. У праці „Діалектологічна класифікація...” В.Ганцов висновує, що розбіжність південно- і північноукраїнських говірок „сягає найдавнішої доби в житті південної групи східнослов'янських племен” [Ганцов, с. 89]. В.Ганцова підтримував М.Дурново, пізніше А.Залеський: „Після появи праць В.Ганцова про поліські дифтонги і класифікацію українських говорів стали очевидними різні шляхи розвитку українського вокалізму на півночі й півдні України, зумовлені неоднаковою трансформацією в цих діалектних регіонах давніх часокількісних відношень” [Залеський 1988, с. 63].

О.Курило, Ю.Шевельов також не вважали, що в південноукраїнських говорах зміни відбулися через стадію дифтонгів. О.Курило, проаналізувавши чернігівські та західноукраїнські говірки, робить висновок про неоднаковість протікання еволюції *о. Дослідниця зауважує, що чернігівські дифтонги мають спадну експіраторну силу й тональну висоту. У зв'язку із загальним прискоренням темпу мови останній складник дифтонгів у нові часи послаблюється, і відбувається процес їх монофтонгізації. „Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв'язані з підсиленням першого сильного складового елемента коштом кінцевого слабого елемента; тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови” [Курило 1925, с. 22]. Спостереження над південно-західними українськими говірками привели до протилежних висновків. Відмінність між силою наголошених і ненаголошених складів показала тут далеко меншою, причому вона тим менша, чим далі на захід. Наголошені склади загалом не різняться великою довгістю, а зокрема, закриті склади коротші від відкритих своїми голосними (син має коротше *и*, ніж *сину!*). Напрямок тональної висоти, а часто й експіраторної сили – не спадний, а злегка висхідний або рівний [Курило 1928 с. 32-33]. Такі висновки О.Курило високо оцінив Ю.Шевельов: „Ці спостереження показали, що для південно-західних українських говірок годі думати про стадію, аналогічну з сучасними північноукраїнськими говірками. Голосний у закритому складі на південному заході не міг бути поліфтонгічним, бо поліфтонги північноукраїнського типу мають передумовою спадний характер наголосу, розмірно відмежовану артикуляцію наступного приголосного, а натомість лямбівеляризацию або палаталізацію попереднього приголосного, – нічого цього нема в південно-західних говірках. Не доводиться говорити й про подовження голосного, бо цьому суперечать факти сучасної більшої короткості голосних у закритих складах, ніж у відкритих. Отже, стара теорія розвитку українського *і* в закритих складах через стадії довгих голосних, а потім поліфтонгів, була спростована. Ставало ясно, що розвиток голосних у нових закритих складах у північноукраїнських і південно-західних говірках ішов самостійно” [Шевельов Портрети, с. 78]. О.Курило припускає, що порушення генетичного зв'язку між рефлексцією *о, *е в північному та південному українському мовному масивах сталося ще до занепаду зредукованих.

Ю.Шевельов не погоджувався із версією про єдиний розвиток на всьому українському мовному континуумі ***o**, ***e** більш категорично: „Еволюція ***o**, ***e** в кожній з обох зон ішла власними шляхами, а на позір однакові рефлексі на півдні та на півночі виникли в різний час і через різні причини. Їхня єдність є оманлива, а єдина всеукраїнська лінія розвитку – то одна із вигадок порівняльно-історичного мовознавства. Докладнішими дослідженнями джерел оприявнюється засаднича самотійність еволюційних процесів на півдні та на півночі” [Шевельов, с. 932]. Учений накреслює власне бачення витворення *i* < ***o**. Як вище вже зазначали, довести наявності *i* відповідно до ***o** в українській мові до XVII ст. Ю.Шевельов уважав за неможливе. „У південноукраїнських говірках звук *u*₂ (рефлекс **o** в складах, що за ними в наступному складі первісно йшов слабкий ер) зазнав просунення вперед і знеогублення в XVII ст. Найтиповіший напрямок перебігу цього процесу був *u*₂ > *ï* > *i*. На основі фактів писемних пам’яток та сучасної діалектології, учений доходить висновку, що „перехід *u*₂ > *ï* стався в карпатському регіоні наприкінці XVI ст., а на решті південних українських теренів – до середини XVII ст.” [Шевельов, с. 760-763]. Щодо звука [i], то, за Ю.Шевельовим, цей новотвір в українській мові „викштальтувався з *ï* (а в кінцевому підсумку з **o**) не раніше, ніж у середині XVII ст., а найімовірніше – в останній його третині. Первісне осереддя, звідки йшло його поширення, було, вочевидь, десь у районі Поділля. Часте позначення цього звука в полтавських пам’ятках добре узгоджується з тим історичним фактом, що перші поселенці прийшли на ці землі з Поділля” [Шевельов, с. 764].

О. Курило пропонує суто артикуляційне пояснення виникнення ікання. На півдні експіраторна сила наголосу (на відміну від північних, де відбувалося витворення спадного характеру наголосу і зміцнення наголошених складів) залишалася однаковою на всіх складах. Натомість ери, послаблюючись, підпали звуженню, що на шляху вокальної асиміляції, такої характерної для архаїчних говорів Карпат, призвело до звуження і попередніх голосних, які через різні стадії монофтонгізації *у*, *о*, *ы*, *и*, *ï*, що бачимо й сьогодні в архаїчних говорах півдня, переходили в *i* [Курило 1928, с. 55, 77].

До гіпотези О.Курило та Ю.Шевельова пристає й О.Ткаченко: „На противагу довго відстоюваній загалом мовознавців концепції замінного

подовження як причини переходу **о, е** в **і**, поширюваної на всі українські говірки, О.Курило й Ю.Шевельов висунули для південноукраїнських говірок значно переконливіше пояснення цього переходу як спричиненого асиміляційним впливом на попередні голосні повного утворення **о, е** з боку наступних слабких редукованих **ь, ь** при їхньому занепаді” [Ткаченко, с. 15].

Г.Шило не заперечував обидва шляхи розвитку $i < *o, *e$ – дифтонгічний та монофтонгічний як для північних, так і для південних говірок: “Найбільш архаїчними говірками є ті, що зберігають дифтонг *yo*, говори з дифтонгами *ye, yu* виявляють пізніший етап розвитку. Проте це не єдиний шлях розвитку розглянутого явища. Монофтонги типу $y^o, o^y, y̆$ в деяких поліських говірках свідчать про те, що т. зв. ікавізм тут, а також в говорах Закарпаття, міг розвинутих не тільки шляхом дифтонгів і їх монофтонгізації, але й у спосіб звуження типу $\bar{o} > y^o > o^y > y̆ > i$. Очевидно, сюди не слід відносити монофтонгів типу */y/*, */u/*, які розвинулися з дифтонга */yu/*; у деяких говірках монофтонг */y/*, як показують наші матеріали, міг утворитися з дифтонга *yo* чи y^o [Шило 1970, с. 62-63]. Г.Шило наводить всі приклади переважно із Західного Полісся. У мовленні столітнього Івана Солов’я з Глинної Іваничівського району Брестської області зафіксовано *двѣр, вѣз, вѣн*, а молодші люди вже знають тільки *і*, зрідка *и*. “Цей випадок показовий, він говорить про останню ланку на шляху до ікавізму – про перехід $y̆$ в *і*. Наявність фонем типу $/y^o, o^y, y̆/$ в названих говірках дає підставу висловити твердження, що розвиток ікавізму в одних говірках міг відбуватися шляхом поступової зміни в артикуляції монофтонгів типу $y^o > y > y̆ > i$, в інших говірках – шляхом монофтонгізації дифтонгів типу $yo > ye > yu > yi > i$ ” [Шило 1970, с. 65].

Остаточний висновок дослідника: “Як у північних, так і в південних говорах української мови розвиток ікавізму проходив двома шляхами: шляхом монофтонгізації дифтонгів і шляхом переходу монофтонгу $y > y̆ > i$. Не можна погодитися з думкою про те, що в південних говорах української мови явище ікавізму виникло внаслідок переходу $y > y̆ > i$. Цьому суперечать такі факти. У деяких гуцульських говірках (Верховина, колишнє Жаб’є) і в деяких наддністрянських (с. Коропуж) на місці довгого \bar{o} виступає монофтонг */u/*, що ніяк не міг розвинутих з */y/*, а тільки з

дифтонга /*yu*/” [Шило 1970, с. 71]. Взагалі з припущенням Г.Шила багато в чому можна погодитися. Справді, в говірках Західного Полісся цілком ймовірно, що при витворенні $i < *o$ могли мати місце два шляхи розвитку – дифтонгічний та монофтонгічний. Але при цьому варто зауважити, що вони в цих говірках стали можливі тільки тому, що на колишні органічні поліські вияви *y*, *o*, можливо, пізніше й *yo*, наклалися нові, інші, привнесені з півдня *y*, *y̆*, *i*. Вважати обов’язковим дифтонгічне витворення *u* в гуцульській Верховині та галицькому Коропужі достатніх підстав нема.

У численних працях (див. бібліографію в Додатку), присвячених становленню українського ікавізму, Т.Назарова неодноразово відзначала, що при витворенні *i* варто зважати на ареально-типологічні зіставлення моделей українського ікавізму: „Взаємозумовленість між ареалами, яка визначається і щодо парадигматичних, і щодо синтагматичних відношень \acute{e} – \hat{o} умовно може бути спроектована на діяхронічну вісь з метою реконструювати типологію зв’язків відповідників \acute{e} , \hat{o} на різних етапах перетворення вихідної моделі” [Назарова 1972, с. 18]. Дослідниця допускає такі умови та послідовність розвитку *i*: „1) перетворення \acute{e} , \hat{o} відбуваються в структурному взаємозв’язку; 2) між рефlekсами \acute{e} та \hat{o} на ареально зафіксованих стадіях перетворень існує функціональний зв’язок і в ряді випадків синтагматична співвіднесеність. Ці зв’язки виявляють себе у таких фактах: 1) підвищення підняття $\acute{e} > i$ відбувається раніше, ніж у лабіалізованій серії, і є імпульсом для відповідного підвищення лабіалізованого корелята; 2) початкове зміщення ряду реалізаторів \hat{o} можливе за відсутності змін $\acute{e} > i$; 3) пізніші зміни фонематично незалежного відповідника \hat{o} полягають у зміщенні до переднього ряду і делабіалізації; ці зміни відбуваються за умов існування $[i] < \acute{e}$ ” [Назарова 1972, с. 26]. Усі пропоновані Т.Назаровою схеми розвитку так чи інакше зводяться лише до одного українського ареалу – південноукраїнського. Цікаво, що північноукраїнська лінія розвитку $*o$, $*e$ використовується як підстава, ілюстративне тло, для коментування процесів в усіх українських говорах, але прикінцевий висновок дослідниці стосується лише „говорів із незадньорядним рефlekсом \hat{o} ”. Т.Назарова пропонує таку, цілком обґрунтовану, відносну хронологічну залежність для відзначених вище говорів: „1) ствердіння приголосних перед $*i$, $*e$; 2) зміщення ряду \hat{o} ; 3) $i > u$, $\acute{e} > i$; 4) даліше перетворення відповідників \hat{o} ” [Назарова 1972, с. 27].

Все закономірно й логічно, але до чого у цій схемі поліські (неікальні) говори? Чому „тип неоднорідних голосних, які відзначені у Правобережному Поліссі й акустично створюють враження зникаючих дифтонгів, відбиває найдавнішу з зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму” [Назарова 1972, с. 15-16]? Чому, наприклад, вимова коростенців (Житомирщина), запрограмована, за Т.Назаровою, на витворення в майбутньому $i < *o$, так і не наблизилася до цього i за 700-800 років навіть на півкроку, а, наприклад, летичівці (Хмельниччина) цю „програмну” настанову „виконали” дуже швидко – у XVII ст. (щонайменше) вже „ікали”. Хоча, варто відзначити, що при однаковому початковому розвитку $i < *o$ (через дифтонгізацію) в усіх українських говірках Т.Назарова на якійсь із завершальних стадій витворення i допускала різність протікання процесу в різних говіркових масивах: „Монофтонгізація \hat{o} , як засвідчують поліські говори, проходила слідом за монофтонгізацією \hat{e} ; імовірно, дифтонгічність \hat{o} (\acute{o} , \ddot{o}) могла ще зберігатися як надлишкова ознака й остаточно втрачатися при $\hat{o} > \acute{y}$, $\ddot{o} > \ddot{y}$, u , i . Тоді для \ddot{o} , як для останньої i , можливо, однієї із найбільше поширених реконструйованих стадій перед $\ddot{o} > i$, можна передбачати двояку реалізацію: лабіалізований голосний переднього ряду, верхньопереднього підйому – дифтонг, що зникає $[\acute{y}^u][\acute{u}^u]$, або монофтонг на зразок пониженого $[\ddot{y}_1]$, що розрізняється з високо переднім $[\ddot{y}]$ ступенем підняття” [Назарова 1971, с. 52].

Білоруський лінгвіст Іван Лучиць-Федорець у ґрунтовній студії, присвяченій вияву звука $[\ddot{y}]$ в слов’янських мовах, поширення цього вокала в західнополіських говірках пояснює так: „Західнополіський звук $[\ddot{y}]$, представлений на території Брестської області ..., є однією із стадій становлення ікавізму, а саме переходу $\bar{o} > i$ через наступні перетворення: $\bar{o} > \acute{o} > y\acute{z} > \ddot{y} > u^i > i$ [Лучиць-Федарэц, с. 70]. Бачимо, що дифтонгічної стадії переходу для цієї території дослідник не виділяє.

В академічному виданні „Українська мова: Енциклопедія” автор статті про ікавізм Г.Воронич не заперечує обох шляхів розвитку: „Ікавізм – розвиток звука i на місці давнього $*\acute{e}$ (ѣ – ять) та етимологічних $*o$, $*e$. Останні внаслідок занепаду у наступному складі редукованих ѣ та ѣ подовжилися через стадію дифтонгізації ($*o > \bar{o} > \underline{yo}$, \underline{ye} , \underline{yu} , \underline{yi} , \underline{ou} ... $> i$; $*e > \bar{e} > \underline{ie} > i$) чи звуження цих голосних у монофтонги і делябіалізацію

(*o, *e > \bar{o} , e > y, \ddot{y} > i) у всіх пд.-сх. та багатьох пд.-зх. говорах змінилися в і: *stolъ > стōл > ... > стіл; *selъ > сēль > ... > сіл” [Воронич, с. 215].

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ГІПОТЕЗ

Отже, маємо в цілому дві магістральні та кілька модифікованих гіпотез розвитку українського $i < *o$, *e в новозакритих складах:

1) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір був нечленований (або слабочленований) і від Прип'яті до Карпат розпочався однаковий процес витворення і: *возь > вуоз > вуиз > вуіз > ... віз*, при цьому північні українські говірки затримали певну проміжну дифтонгічну стадію /Потебня, Міклошич, Житецький, Михальчук, Шахматов, спочатку Ганцов, Курашкевич, Савченко, Булаховський, Жилко, Деже, Дзендзелівський, Павлюк, Робчук, Назарова, Жовтобрюх, Півторак, Німчук/;

2) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір не був єдиним, тому на півночі і півдні України розвиток *o проходив незалежно, причому в південноукраїнських говірках дифтонгічної стадії не було /пізніше Ганцов, Курило, Шевельов, Залеський, Ткаченко/.

Можна виділити кілька інших гіпотез, в основі яких запропоновано також оригінальні шляхи розвитку:

а) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір був нечленований, але дифтонгізація охопила лише північні говірки, а на півдні відбувалося витворення $i < *o$ лише через стадію монофтонгів /Лер-Сплавінський, Панькевич, у деяких працях Курашкевич/;

б) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір був нечленований, але розвиток $i < *o$ як на півночі, так і на півдні міг проходити обома шляхами: і через дифтонгізацію, і через монофтонгізацію /Шило/.

Перша гіпотеза має більшість прихильників в українському (і не тільки) мовознавстві. Найвагомим аргументом „за” цієї версії могло б стати доведення факту, що український мовний простір (маємо на увазі від Прип'яті до Карпат та Середньої Наддніпряни) до початку компенсаційного подовження внаслідок занепаду ерів ще був єдиний. На

свідчення археології (розміщення колишніх культур), звичайно, варто зважати, але, на жаль, вони не дають жодної відповіді, наприклад, на питання: на початку XII ст. (напередодні занепаду ерів) поліщуки й галичани однаково чи по-різному вимовляли рефлекси *о, *е, *ё залежно від наголосу? Чи є підстави думати, що весь український континуум був спільним висхідним майданчиком? Гарантованих рис, які б указували на нечленованість українського територіально-мовного континууму до занепаду ерів, мабуть, взагалі назвати годі. Навіть ті кілька лінгвальних фактів, витоки яких беруть початок ще в києворуський період (можливо, в передписемний), або не є спільноукраїнськими, або існують значні розбіжності в їх датуванні.

1) Наявність фрикативного z – зміна всеукраїнська, давня, однак у її хронології єдності немає: напр., М.Жовтобрюх, Г.Півторак датують цей процес IX – X ст. і відносять до найдавніших рис, що стали притаманними українській мові [Жовтобрюх, с. 168; Півторак 1993, с. 105], не заперечують появи фрикативного z до XI ст. Ф.Філін, В.Німчук [Филин, с. 251; Німчук 1990, с. 6]; водночас Ю.Шевельов спірантизацію z датує кінцем XII – початком XIII ст. [Шевельов, с. 453].

2) Конвергенція $^{b1}_i > u$ хоч і датована незаперечно часом до занепаду зредукованих (Г.Півторак не відкидає початки зміни навіть у IX ст. [Півторак 1988, с. 102]), однак не була всеукраїнським процесом: Полісся та Закарпаття цією зміною повністю охоплені не були.

3) Депалаталізована вимова передньоязикових перед e охопила більшість українських говірок і була відома вже в дописемний період [Шевельов, с. 245; Жовтобрюх, с. 253;]. Г.Півторак та В.Німчук процес ствердіння датують XI-XII ст. [Півторак 1993, с. 129; Німчук 2005, с. 450]. Всі російські вчені однозначно відсувають початки української депалаталізації передньоязикових перед e , i на більш пізні, власне українські, часи, тобто після XIII ст. [Бернштейн, с. 239 ; Филин, с. 309]. Зрештою, середньополіські говірки північних районів Рівненщини, Житомирщини, Київщини, Чернігівщини взагалі не знають звука [и], а для всіх решти, крім західнополіських, нехарактерне наближення e^u , u^e в ненаголошеній позиції.

4) Позиційний перехід $e > o$ після шиплячих та y виник первинно на землях волинян, деревлян, північних полян і частково, дреговичів, мабуть,

у IX-X ст. (після утворення повноголосся) ще до ствердіння приголосних перед *e*, *i*, а завершився після занепаду зредукованих (десь на середину XII ст.) [Півторак 1988, с. 104].

Отже, із чотирьох фонетичних рис, які так чи інакше потрактовуються вченими як найдавніші українські, – жодна не є визнаною без застережень для всього давньоукраїнського мовного простору.

Тому й маємо досить сумнівну констатацію: процес витворення *i* < **o* розпочався після занепаду зредукованих як спільний для всіх українських говірок, але в силу певних (якихось?) причин загальмувався на півночі. Таке потрактування безумовно є слабким місцем гіпотези. Коли саме на півдні відбулася дифтонгізація? Чому не збереглося її слідів?

Друга гіпотеза розвитку українського ікавізму (монофтонгічна) не менше життєва. Вона ґрунтується на надзвичайно вагомих контраргументах щодо першої. **По-перше**, ніхто послідовно й чітко не виявив (не переконав наукову громадськість) у наявності в українських південних говірках звуків неоднорідної артикуляції (дифтонгів), тобто проміжної ланки процесу витворення *i* з **o* (свідчення М.Павлюка та І.Робчука з деяких гуцульських говірок Сучавщини на території Румунії так і залишаються самотніми про наявність там дифтонгів, до того ж Я.Янув та В.Курашкевич у цих говірках убачали переважно монофтонги), натомість рефлекс *y*, *y̆*, *u* й до сьогодні відомі в говірках низки діалектів південно-західного наріччя. **По-друге**, в пам'ятках доказом дифтонгічності наводиться графема *y* < (**o*), що також прямо на дифтонг не вказує. **По-третє**, не все однозначно і просто з поліськими звуками неоднорідної артикуляції. Попри хрестоматійну однаковість щодо наявності *yo* < (**o*), все ж середньополіські (важко вловлювані) вияви навіть на слух відрізняються від східнополіських та підляських (очевидних, причому різноманітних *yo ye yi oi*, дифтонгів). Логічно припустити (за першою гіпотезою), що чернігівські, підляські периферійні вияви – давніші; середньополіські – новіші. Але що сприяло утриманню, наприклад, чернігівських? Адже там були очевидні міграційні рухи, принаймні за часів козаччини. Там стояли полки: Чернігівський, Ніжинський. Зрештою, рух з півдня України на Слобожанщину так чи інакше зачіпав східнополіський південь. Що не сприяло утриманню дифтонгів на

Овруччині, Петриківщині, Коростенщині? Жодних відчутних міграційних процесів на цих теренах історія не пам'ятає. Чому тут дифтонг так „замаскувався”, а на Східному Поліссі та Підляшші „розцвів”? **Почетверте**, якщо йти за першою гіпотезою, то дифтонгізація на півдні сталася раніше від поліської, що й підтверджують численні *укання* в південних пам'ятках особливо від XVI ст. Але в XVI - XVII ст. практично відсутнє *укання* в поліських текстах. Там завжди *о*. Чи значить це, що на Поліссі дифтонгізація в цей час іще не почалася? Тоді яким був там первинний вияв **о* після занепаду зредукованих?

Тобто проблема розвитку *і* переважно потрактовувалася й потрактовується передовсім на основі фактів сучасної діалектології та фрагментарного (!) вивчення українських пам'яток. Чомусь численні „*укання*” в писемних текстах середньоукраїнської доби із Полтавщини, Сумщини, Галичини безапеляційно порівнюються з абсолютно поодинокими подібними написаннями з Полісся. На основі 3-5 фактів, виявлених у пам'ятках із Києва, Овруча та десятків, а іноді сотень, – із Полтави, Львова робиться беззастережний висновок про спільність перебігу витворення *і* з **о* через дифтонгічну стадію, що й засвідчують приклади XVI – XVII ст. Наприклад, О.Курило намагаючись довести свою гіпотезу про неоднаковість протікання рефлексії **о* на Поліссі та українському півдні, ставила під сумнів контртвердження опонентів про всеукраїнськість відображення *у* < **о* в середньоукраїнську добу: „що в українських пам'ятках XIV-XVII ст. панують написання з *у* та *ю* на місці *о*, *е* в нових закритих складах..., то це пояснюється літературною традицією, яка об'єднувала північних українців, що звуками *у*, *ю* віддавали, мабуть, дифтонгічний звук *уо* (*'уо*) або монофтонг *у* (*'у*), і південних українців, що звуками *у*, *ю* віддавали мабуть переважно *у* різних відтінків” [Курило, Спроба, с. 80]. Парадокс весь полягає в тому, що нічого доказувати О.Курило власне й не мала б, оскільки писарі-поліщуки дуже рідко писали в таких випадках *у*.

У Г.Шила, який наводить близько 80 прикладів із документів Ставропігійського братства XVII ст., читаємо: „Подібний стан з переходом *о* в *у* в новозакритих складах маємо і в волинських книгах гродських...” [Шило 1963, с. 43]. При цьому вчений наводить 11 прикладів. Зауважимо, що кількість опрацьованого дослідником матеріалу із Володимира більша

– (3 томи), ніж зі Львова – (2 томи). Справді, ілюстрації з написаннями, наприклад, *двурь* чи *кунь* виявлено в текстах зі Львова, Галича, Перемишля, Луцька, Володимира, Жидичина, Острога, Овруча, Житомира, Києва, Борисполя, Стародуба, Кролевця, Полтави, Лохвиці, Пирятина, Лубень, але ж кількісно неоднаково. Нехтувати цим кількісним фактором різного вияву укання на півночі та півдні українського мовного простору не варто.

УКРАЇНСЬКИЙ ІКАВІЗМ. СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

Напевно, не слід в цілому відкидати припущення тих дослідників, які припускають після розпаду праслов'янської спільноти виділення протодіалектів, де з часом занепад зредукованих призвів до подібних процесів у вокалізмі – протопольські, проточеські та протоукраїнські. На думку З.Штібера, ніхто не сумнівається, що замінене подовження відбулося в польській мові, однак не в усіх позиціях. Такий процес відбувався і в верхньо-лужицькій мові, але без позиційних обмежень. Польський учений не погоджується з ученими (О.Курило, Ю.Шевельов), які вбачають в українському *кінь* – *коня* інші причини. Замінене подовження внаслідок занепаду ерів охопило (за З.Штібером), крім згаданих мов, ще чеську, словацьку, сербську, хорватську, білоруську [Штібер, с. 53-54]. Щодо останньої, то мусимо не погодитися, адже йдеться про південно-західні білоруські говірки, які є насправді продовженням північноукраїнського, власне західнополіського, мовного масиву.

Цю модель розвитку ***o**, ***e** можна було б прийняти за вихідну, якби довести, що на час занепаду зредукованих український мовний континуум ще був єдиним, діалектно недиференційованим.

Найскладніше і найзагадковіше розвиток ***o** проходив в українських говорах. „Похід” за іканням в мовленні українців розпочався тоді, коли український простір єдиним, мабуть, не був. Ікавізм започатковано (народжено) і розвинено носіями південноукраїнських говірок. Поліщуки, найімовірніше, свого „і” взагалі не шукали. У них після постання нової акцентної системи витворюється інший, власний, шлях розвитку вокалізму.

Однозначно, внаслідок занепаду ерів у мовленні поліщуків під наголосом на місці ***o** в новозакритому складі витворився артикуляційно

складний між *o* – *y* звук, де явно переважав *o*-компонент. Умовно позначимо його *ọ*. Що було на українському півдні одразу після занепаду зредукованих (XIII-XIV ст.) – питання аж надто складне, оскільки в наявних писемних пам'ятках цієї доби тогочасні писарі рефлекс **o* спеціальними графемами не передавали. В пізньосередньоукраїнський період предки наддністрянців, подолян, полтавчан на місці **o* в новозакритих складах вимовляли також якийсь оригінальний звук, однозначно із домінуванням там *y*. Наскільки в цьому звукові (складному чи простому) був присутній *i*-компонент і в якій частині України він постав, можна лише робити обережні припущення.

Отже, розвиток рефлексів **o*, **e*, **ě*, а також **ẹ* на півночі та півдні українського мовного простору відбувався, найімовірніше, різними шляхами. Тому розглянемо реалізацію північно- та південноукраїнських вокалів окремо.

Надважливу роль у становленні вокалічних підсистем окремих слов'янських мов відіграв процес перебудови (власне, розпад) праслов'янської просодичної системи. Для східнослов'янського ареалу період розвитку замінного подовження припадає на добу кінцевих перетворень праслов'янської просодичної системи, які призвели до зняття основних просодичних протиставлень – тонічного й часокількісного [Назарова 1975, с. 26]. Ці перетворення проходили в різних мовних масивах майбутніх слов'янських мов по-різному.

Визначальним для коментування розвитку колишніх **o*, **e* є встановлення хронології перебудови праслов'янської просодичної системи. „Нема жодної слов'янської мови, яка не відображала б новоакутової інтонації; водночас всі безпосередні наслідки цієї зміни в слов'янських мовах відрізняються” [Колесов, с. 64]. Зауважимо, що єдиного погляду на час витворення нового акута, такого важливого і необхідного для початку перетворення історичних **o*, **e*, немає. Н.Ван-Вейк, Хр.Станг, Є.Курилович взагалі допускали, що зредуковані втратили наголошеність із переміщенням її на попередній склад ще в праслов'янську мовну епоху [Скляренко, с. 48-49, 85]. В.Колесов уважав, що відтягування наголосу на попередній склад, принаймні в деяких діалектах, могло відбутися до втрати носових, але після виникнення повноголосся [Колесов, 63]. В.Скляренко слідом за авторами монографії

„Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов”, вважає, що праслов'янська мовна єдність розпалася в III – V ст. і що в пізньопраслов'янській мові зредуковані ще зберігали наголошуваність, а згадане переміщення наголосу відбулося на ґрунті окремих слов'янських мов [Скляренко, с. 49-52].

На основі запропонованих В.Скляренком реконструкцій акцентних парадигм пізньопраслов'янського періоду та наголошуваності в сучасних поліських говорах можна зробити певні висновки.

- 1) Незалежно, до якої акцентної парадигми (баритонованої, окситонованої чи рухомої) належав іменник у пізньопраслов'янську мовну епоху, ятевий наголошений рефлекс в усіх випадках зазнавав типової поліської рефлексії – *ié*, що зберігається в більшості поліських говорів ще й дотепер.
- 2) Голосні *o* та *e* в різних діалектах східнослов'янських мов, треба думати, зазнали змін залежно від належності до конкретної акцентної парадигми. Щоправда, цей процес не завжди був послідовним: неоднакову роль в тих чи інших мовних масивах відіграли такі фонетичні чинники, як наголошуваність та закритість складу.
 - Майже без винятків зазнали характерної поліської рефлексії іменники колишньої *ǫ-/jǫ*-основ окситонованої а.п.: *б_уǫб*, *б_уǫї*, *дв_уǫр*, *кл_уǫп* та ін., але *меч*, хоч походження можливе двояке (<**тець*/**мьць*). За тенденцією поліської наголошуваності не відбулося характерного для цієї а.п. розвитку **o* в слові *сокол*. Водночас кореневий *ь* іменників цієї а.п. нерідко під наголосом піддавався поліській рефлексії: *кр_уǫт*, *ш_уǫў*, але перед сонантами *р*, *л* цього не відбувалося: *корч*, *стовп*.
 - Також змін зазнали іменники цього типу відмінювання рухомої а.п.: *б_уǫк*, *бр_уǫд*, *д_уǫл*, *г_уǫд*, *гн_уǫї*, *м_уǫр* та ін. Не відбулося характерного для цієї а.п. поліського розвитку **o* в слові *говор*, оскільки – ненаголошена позиція.

- Іменники δ -/ $j\delta$ -основ, які характеризувалися баритонованою а.п., кореневі *o*, *e* (за винятком тих, що з часом розвинулися в повноголосні сполуки) мали рідко *i* в ненаголошеній позиції в поліських говірках змін не зазнали: *явор*, *ясен*, *с'і́євер*.
- В іменниках η -основ окситонованої та рухомої а. п. (баритонованої не було) *o* дав характерний вияв: *в_yôł*, *б_yôр*, *д_yôм*, але *мед*.
- В іменниках η -основ жіночого роду рухомої а. п.: *б_yôł'*, *др_yôб*, *к_yôст'*, *с_yôł'*, навіть на місці колишніх зредукованих, рефлекси яких опинялися під наголосом: *в_yôш*, але перед сонантами *p*, *л* – ні: *жсоўч*.
- В іменниках η -основ чоловічого роду всіх а. п.: *муз_yôł'* (баритонована), *гв_yôзд'* (окситонована), *гос[|]п_yôд'*, *г_yôст'*, *л_yôс'* (рухома).
- Іменники δ -/ $j\delta$ -основ середнього роду та \bar{a} -/ $j\bar{a}$ -основ необхідні умови розвитку *o*, *e* в *yô* та *і́є* мали в родовому множини. Проте іменники середнього роду окситонованої а.п. відповідної рефлексії переважно не зазнавали: *чол*, *лон*, *пер*, *те[|]нет*, але *пш_yôн*, *ре[|]ш_yôт*, *с'уôл*, *вере[|]т'уôн*. Серед іменників з рухомою а.п. відповідна відмінкова форма (з нульовою флексією) в сучасних поліських говорах трапляється рідко. Нам не відомі форми *п_yôł'*, *г_yôр*, *м_yôр*, *л_yôж*, *пр_yôс* відповідно до *поле*, *горе*, *море*, *ложе*, *просо*. В іменниках з баритонованою а. п. кореневі *o*, *e* не трапляються. Серед іменників \bar{a} -/ $j\bar{a}$ -основ *o* рефлексувалося безвинятково у відповідний поліський рефлекс в номенах з рухомою а. п.: *в_yôд*, *н_yôг*, *г_yôр*, *л_yôз*, *р_yôс*, *сло[|]б_yôд*, *шч_yôк*, *з_yôл* тощо та з баритонованою а. п.: *к_yôж*, *н_yôш*. Окситоновані а. п. непослідовні щодо виявів **o*: *ст_yôп*, *вд_yôв*, *гр_yôз*, *сл'уôт*, *шч_yôп*, *с_yôв* але *меж*, *рот*. Спостерігаємо аналогії в іменниках із кореневим зредукованим окситонованих парадигм: *верб*, але *бл_yôх*, *пч_yôл*, *сл'уôз*.

- 3) Дуже непослідовно рефлексувався новий *o* в закритих складах повноголосних сполук. Без винятків відзначимо зміни лише в іменниках \bar{a} -основ родового множини рухомої а. п.: *го|л_у́ов, бо|р_у́од, бо|р_у́он, че|р_у́од, то|л_у́ок*. Також зміни сталися в іменниках \bar{a} -основ баритонованої а. п.: *кол_у́од, кор_у́ост, кор_у́ов, мор_у́ок, вор_у́он, сор_у́ок, сол_у́ом*. Не можна нічого сказати про рефлексію *e* в іменнику цієї парадигми *смерека*, оскільки це слово не було відоме поліщукам. Не сталося змін *o*, *e* в повноголосних сполуках іменників \bar{o} -/ \bar{i} основ чоловічого роду баритонованої а. п.: *го|рох, хо|лоп, мо|роз*, але *пор_у́ог*. У деяких окситонованих а. п. перехід відбувся: *м_у́ої че|р_у́од, че|р_и́ен*. Відсутній цілком в іменниках рухомої а. п.: *б_оров, г_олод, г_ород, х_олод, м_олот, м_орок, н_ерест, п_олоз, с_омород, верес, ворог, ворон* та ін., що й зрозуміло для поліських говорів, оскільки позиція ненаголошена, але коли новий голосний опинявся з якихось причин під наголосом **vèrdъ: ve|ròd-uve|ròd, не йдиⁱ не взад, не вне|ròd* (із поліського замовляння з Берестейщини – с.Войцешин Березівський р-н) – поліська рефлексія ставала можливою, хоч не виключаємо тут впливу білоруської/російської літературної вимови. Іменники \bar{o} -основ родового множини середнього роду окситонованої а. п. послідовно зазнали змін: *до|л_у́от, мо|л_у́ок, во|р_у́от*, також єдиний іменник баритонованої а. п. *бо|л_у́от*, але рухомої а. п. – ні: *че|рев, де|рев*.
- 4) Іменники родового множини **olъxъ* (баритонована а. п.), **okъlъ* (окситонована а. п.) та називного однини **osъ* (рухома а. п.) у поліських говірках без протетичного *v* не змінили кореневий *o*: *ол'х, о|кон, ос'* (пор. в південноукраїнських говорах *в'іл'х, в'ікон, в'іс'*).

Із наведених прикладів поліської рефлексії **o* в різних новозакритих складах послідовно бачимо вирішальну роль наголосу. Під наголосом у мовленні поліщуків відхилень від характерної реалізації значно менше, порівняно з південноукраїнськими говорами. Причому наголос відігравав настільки важливу роль, що під загальну тенденцію

(витворення поліського звука $\text{y}\acute{o}$) значно частіше потрапляв також [o] в повноголосних сполуках та на місці зредукованих.

За вихідну приймаємо гіпотезу А.Залеського про те, що ще в племінних діалектах деревлян і сіверян після занепаду в говорах Київської Русі музикального політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених [Залеський 1970, с. 43]. Чи почався процес витворення рефлексів *o та *e одночасно з *ě, *ę? Якщо у словах з рефлексами *ě: *д'єдъ – *|д'єди'чь – *де|докъ, *ę: *де|с'ати' – *десет'ь – *|десетеро роль зредукованих не мала значення і ці зміни були викликані суто акцентуацією (позиція відкритості/закритості складу не визначальна), то важко уявити артикуляційне зрушення в тому ж напрямку (виходячи із сучасної поліської вимови) до занепаду ъ, ь у словах з рефлексами *o: *дворъ – *|двори'къ – *дво|ра, *e: *шест'ь – *|шестеро – *шес|ти'. Знову ж таки, занепад зредукованих у північноукраїнських говорах у континуації етимологічних *o, *e певну роль відіграв, але не вирішальну. Можливо, занепад призвів до того, що в новозакритих складах під наголосом голосні стали вимовлятися ще більше напружено: дв $\text{y}\acute{o}$ р, але двор|ни', в $\text{y}\acute{o}$ з, але воз|ка, ш'єст', але шест'|надцет', п'єч, але печ|ни'к тощо. Проте, як видно з прикладів, закритість складу для поліських говорів теж вирішальною (як це відбулося в південноукраїнських говорах) причиною не стала – головною-таки спонукою перетворення *o, *e була нещодавно перебудована поліська інтонація, відмінна від південноукраїнської. А коли зважити на непоодинокі приклади вияву характерного поліського $\text{y}\acute{o}$ відповідно до наголошених ъ, ь: в $\text{y}\acute{o}$ ш, (<*vъšь), ш $\text{y}\acute{o}$ ў (<*šъvъ), то, мабуть, є підстави допускати початки зміни *o, *e ще до занепаду зредукованих на Поліссі. На користь такого припущення може слугувати й той факт, що якість голосних o, e в новозакритих складах повноголосних сполук залежить переважно від наголосу і реалізується в типові поліські рефлекси незалежно від належності в минулому до різних а. п.: ко|лода – ко|л $\text{y}\acute{o}$ д, до|лон'а – до|л $\text{y}\acute{o}$ н', с|торож – сто|р $\text{y}\acute{o}$ жка, ко|роста – ко|р $\text{y}\acute{o}$ ст, мо|рока – мо|р $\text{y}\acute{o}$ к, во|рона – во|р $\text{y}\acute{o}$ н, со|рока – со|р $\text{y}\acute{o}$ к, со|лома – со|л $\text{y}\acute{o}$ м, поло|са – по|л $\text{y}\acute{o}$ с, смо|ла – см $\text{y}\acute{o}$ л, моло|ко –

мо¹л¹ь,о́к (пор. типові південноукраїнські вияви: ко¹лода – ко¹лод, до¹лон’а – до¹лон’, с¹торож – сто¹рожка, ко¹роста – ко¹рост, мо¹рока – мо¹рок, во¹рона – во¹рон, со¹рока – со¹рок, со¹лома – со¹лом, смо¹ла – смол, моло¹ко – мо¹лок); див. ще [Назарова 1975, с. 29-30]. Виняток становлять лише іменники о-основ баритонованої а. п. го¹рох, мо¹роз, хо¹лоп. Наведені приклади спонукають до висновку, що в південноукраїнських говорах, де відхилень від закономірності переходу *o > i значно більше, можливо, колишні інтонації зберігалися довше, а в поліських зазнали трансформації раніше. Зважаючи на значну непослідовність південноукраїнського переходу *o > i, все ж інакше прокоментувати тенденцію до наявності (винятки незначні) його в іменниках, наприклад, родового множини: діб, гір, зір, кіз, кіс, ніг, нір, щік, борід, борін, черід, голів, серід, сторін, сковорід (рухома а.п.) та відсутність у: доль, нош, кож, воль, колод, корост, смерек, волог, ворон, мереж, (баритонована а.п.), гроз, роб, рот, сьот, сов, стоп (окситонована а.п.), ніж належність в минулому до різних акцентних парадигм, – важко. Звернімо увагу, що в поліських говорах рефлексія *o > yó в наведених словах відбулася майже безвинятково.

А.Залеський так пояснював неоднаковість розвитку поліського та південноукраїнського вокалізму: “Різний характер рефлексії *е, ё* та *о, е* в новозакритих складах – незалежний від наголосу в південних українських говірках і залежний від наголосу в північних – зумовлений неоднаковою в цих говорах трансформацією давніх часокількісних відношень: у південних говорах споконвічна довгота голосних утратилась і в наголошених, і ненаголошених складах або ще перед занепадом зредукованих, або одночасно з їх падінням, а новонабута довгота із замінного подовження могла виступати як у наголошених, так і в ненаголошених. У північних, поліських говорах споконвічна довгота втратилась лише в ненаголошених складах і продовжувала зберігатись у наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом, більше того, зумовлювала подовження під наголосом і споконвічно коротких голосних. Дія цієї моделі була настільки сильною й імперативною, що вона не допускала появи в ненаголошених складах і тих

довгих голосних, які виникли в результаті замінного подовження” [Залеський 1988, с. 62].

Якими артикуляційно ставали поліські наголошені голосні внаслідок розвитку нової акцентуаційної системи? Звести всю північноукраїнську вокалічну підсистему до єдиної тенденції розвитку не видається можливим. Факти сучасних поліських говорів та писемних пам’яток промовляють за те, що видозміни внаслідок початку дії нової поліської системи наголошування та занепаду зредукованих торкнулися не всіх звуків: *л’і́с* – *ле|сок*, *в’і́єтер* – *вет|рак*, *ка|м’і́н’ :е* – *|камен’*, *ш’і́с’т’* – *шес|ти́*, *с’|вато* – *с’ве|ти́*, *двôр* – *дв,ôр* – *двуор* – *двуер* – *двуир* – (у поліських говорах); *л’ѣсь* – *лєськъ*, *ш’ѣсть* – *шєсти*, *свято* – *свєтый* – (у поліських пам’ятках). Але голосні *а*, *у* (незалежно від походження – чи з *оу*, чи з носового) в жодних позиціях *сад* – *садок*, *дяк* – *дячок*, *рук* – *рука*, *сук* – *сучок* ні в сучасному живому мовленні поліщуків, ані в поліських пам’ятках жодним чином не виділяються. Тобто, на розвиткові цих голосних (принаймні, середньополіських) ні нова просодична модель, ні занепад зредукованих не позначилися.

Подальші етапи розвитку більшості поліських виявів **о*, **е*, **ѣ* видаються нам такими. Рефлекси **е*, **ѣ* після занепаду зредукованих збіглися: *і́е* – під наголосом з палаталізацією попереднього приголосного; *е* в ненаголошеній позиції, з відсутністю пом’якшення попереднього приголосного. Давній **о* рефлексувався відповідно в *уô* та *ô*. Що ми розуміємо під графічним передаванням *і́е* та *уô*? Поділяємо погляд на північноукраїнські континуанти **о*, **е* тих дослідників (Я.Розвадовський, Ю.Карський, Т.Назарова, А.Залеський, М.Никончук), котрі не вважали їх дифтонгами у тому розумінні, як прийнято потрактовувати відомі європейські дифтонги. Зокрема, А.Залеський зауважував, що „дослідження, в тому числі й експериментально-лабораторні, українських поліських голосних *уо* та *іе* виявили, що їх, на відміну від відомих у деяких європейських мовах дифтонгів *oi ai au*, можна лише умовно назвати дифтонгами, насправді вони є голосними неоднорідної артикуляції переважно із спадом підняття (завжди від вищого до нижчого) в межах одного ряду і з тривалістю артикуляції, рівної артикуляції інших звичайних голосних” [Залеський 1988, с. 59]. Т.Назарова відзначила на Правобережному Поліссі вияви [*i^e*], [*i^e*], [*u^o*], які називала „рефлексами із

зневизначеною неоднорідністю”, а також вказувала на існування паралельно закритих напружених монофтонгів [eⁱ], [eⁿ], [o^y] і зробила припущення, що така артикуляція давніх *o, *e „не є вторинною для цього регіону і якоюсь мірою відбиває реальну звукову якість фонем висхідної моделі... Тип неоднорідних голосних, які відзначені у Правобережному Поліссі й акустично створюють враження зникаючих дифтонгів, відбиває найдавнішу з зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму” [Назарова 1972, с. 15-16]. Про первинність артикуляції *o* стосовно дифтонга *yo* в середньополіських говірках зауважував і А.Залеський: „Виявлений у ряді нижньонадприп’ятських говірок рефлекс *o*, артикуляція якого характеризується як середня дещо підвищена щодо підняття, закрита й напружена, – може бути і ще більш ранньою стадією, ніж дифтонг *yo*, першою зміною довгого *ō*, що виникло внаслідок замінного подовження після занепаду слабих ерів, тобто *o* > *ō* > *ȯ*”. Хоча, дослідник не виключає появи такого *ȯ* із *yo* [Залеський 1989, с. 45].

Додамо, що наші спостереження також potwierджують висловлені вище припущення. Експериментальні дослідження середньополіського вокалізму показують, що наголошена вимова голосних надзвичайно важко вловлювана перцептивно і дуже залежить від темпу мовлення. Межі звуків на пропонованих осцилограмах (див. Осцилограми) дуже умовні (тому й розділені пунктирними лініями). Поліські наголошені рефлекси дуже складні для сприйняття на слух, проте в низці випадків „зневизначена неоднорідність” більшою або меншою мірою проявлена. Несуцільною пунктирною лінією ми намагалися розділити компоненти „неоднорідності”. Розмір літер та розташування їх на схемах (поряд чи дещо на відстані) вказує, наскільки виразний перший чи другий компонент. Нерозділений несуцільною пунктирною лінією голосний із позначенням, на зразок *и*, *е*, вказує, що це монофтонг.

У представлених графічних відтвореннях за допомогою електронних носіїв поліського мовлення можна виділити кілька тенденцій:

- вимова наголошених складів настільки переважає ненаголошену (особливо в постпозиції), що нерідко без контексту неможливо встановити якість післянаголошених як голосних, так і приголосних (див. осцилограми 1, 2, 9 Відово; 3 Копище; 1, 4, 11 Берестовець; 7, 9 Мелені; 3, 4 Машеве);

- однозначно більш виразно можна простежити компоненти у складному звукові на місці наголошеного *ě (2, 6, 8, 9 Відово; 2, 4 Копище; 2, 6, 11 Берестовець; 4, 5 Мелені; 4, 6, 7 Машеве); цікаво, що в говірці с. Городківка Андрушівського району, яка до поліських не належить, іноді можна вловлювати теж звук не зовсім однорідної артикуляції, але там в рекурсії та витримці чути *i*-компонент і лише в екскурсії – *e* (див. осцилограму 2);

- значно важче виділити компоненти в наголошених рефлексах *o. У низці словоформ перцептивно неможливо вловити складність артикуляції (7, 8, 9 Берестовець; 1, 2, 5, 6, 7, 8 Мелені; 3, 5, 6 Копище); у перехідній говірці с. Рогозів Бориспільського району, хоч чути виразно монофтонги, все ж зображення на осцилограмах дають підстави до подальших роздумів про природу таких рефлексів (див. осцилограми 1, 2, 5);

- у словоформах, де компоненти рефлекса *o виділені (1, 2 Машеве; 1, 4 Берестовець) темп мовлення дуже повільний. При швидшому мовленні у цього ж інформатора виявити неоднорідність вимови неможливо;

- на осцилограмах № 2 *гòд*, № 8 *скòл'ко* із с. Мелені та № 3 *жòнк'і* № 5 *нòч* із с. Копище можливо, є сенс говорити про двокомпонентність, але обидва ці компоненти (принаймні перцептивно) сприймаються, як [o], сильнішої лабіальності в першому компоненті порівняно з другим зовсім не відчувається;

- зауважимо і той факт, що комп'ютерна програма більш виразно відображає на осцилограмі компоненти наголошеного *ě. У деяких словоформах, передовсім з Відово (2, 8, 9), чітко виділено рекурсію, вершину та екскурсію компонента. Є підстави говорити про вимову на початку ХХІ ст. виразного дифтонга на місці наголошеного *ě в підляських говірках, чого майже не виявлено в середньополіських, як, зрештою, і в наявних у нас східнополіських с. Кудлаївка (1, 6, 9).

Порівняння наших осцилограм середньополіських і підляських виявів із східнополіськими, які в свій час здійснив В.Брахнов [Брахнов, с. 49, 50, 53, 56], при деяких загальних закономірностях, показують певну відмінність артикуляції колишніх *o, *ě:

- якщо в правобережнополіських говірках при артикуляції новозакритого *o* іноді й виділяється на осцилограмі дві вершини, то лабіальний компонент часто взагалі невловимий;

у тих прикладах, де лабіальність першого компонента відчутна (№ 1, 2 с. Машеве, № 6, 9 с. Берестовець), він напрочуд короткотривалий, порівняно з другим – виразним [o]. На осцилограмах В.Брахнова – навпаки: перший компонент триваліший і виразніший [Брахнов, Рис. 1, 2, 9]. Цікаво, що на осцилограмах із східнополіської говірки с. Кудлаївка Новгород-Сіверського району за явно відчутної двокомпонентності наголошеного рефлекса *o, перша, лабіальна, частина двозвука не триваліша від другої і, як правило, вимовляється з меншою інтенсивністю, тобто дифтонг носить явно висхідний характер (№ 2, 5, 7 с. Кудлаївка);

- двокомпонентність рефлекса *ě у правобережнополіських, як і в досліджуваній В.Брахновим говірці, артикулюється менш виразно, на відміну від підляських, де вона більше відчутна;
- у випадках, де перший компонент середньополіського звука „із зневиразненою неоднорідністю” все ж виділяється, є сенс говорити про висхідний характер рефлексів *o, на відміну від досліджуваних східнополіських, які є виразно спадними [Брахнов, с. 59]. Проте, як ми відзначали вище на прикладі говірки с. Кудлаївка, не всі східнополіські вияви *o також слід пояснювати однаково.

Думаємо, логічно припускати, що середньополіська (північ Київщини, Житомирщини, а також суміжні – до Прип'яті – південнобілоруські говірки) рефлексія відображає (і ще до сьогодні зберігає) найдавнішу ланку реалізації *o, *e, *ě: $\underset{y}{o}$, $\underset{i}{e}$. Дифтонги (виразні) *ye*, *yi*, *yi* становлять пізніші етапи перетворень, які виявлено на Лівобережному Поліссі [АУМ I, кк. 28, 29, 30, 57; Назарова 1972, 14], у говірках межиріччя Стиру та Случі [АУМ II, кк. 24, 25, 51; Шило, с. 66; Назарова 1968, с. 74-75; Назарова 1972, с. 16], Підляшші [АУМ II, кк. 25, 51; Kuraszkievicz Z badań, с. 51-52; Czyżewski, с. 83] навіть в українських говірках Вороніжчини [АУМ III, к. 10; Назарова 1968, с. 74-75; Назарова 1972, с. 19]. Безумовно, пізнішими є також консонантизовані вияви колишніх *o, *e, *ě: *йé - n | йêрні́к, йі - | вйі́дра, ве - к | вешка*.

Коли про невизначений звук yo з більше або менше відчутним лабіальним компонентом в поліських говірках можна говорити як про давній типовий, органічний, поліський вияв, то про виразний, очевидний, дифтонг yu на Поліссі цього сказати не можна лише з тієї причини, що цей дифтонг засвідчено в говірках, де носії двох українських стихій – північноукраїнської (неікальної) та південноукраїнської (ікальної) – активно контактували (див. карту).

Можливо, від середини XVII ст. наступна ланка на шляху до витворення i з $*o$, власне звука неоднорідної артикуляції yu , yi , була започаткована на південному сході Лівобережного Полісся (Бориспіль, Ніжин, Борзна, Кролевець), на півночі Полтавщини (Лохвиця, Лубни, Пирятин) також і на півночі Слобожанщини (Охтирка, Богодухів, Мерефа) – у місцевостях, куди відбувалися ще перед та особливо за часів Козаччини численні міграції української людності з Правобережної України, про що маємо на сьогодні вже досить свідчень.

Заселеність південно-східної (наддніпрянської) України значно зростає під кінець XVI ст. і особливо на початок XVII ст., порівняно із серединою XVI ст. „Поліпшення колонізаційних обставин Східної України – з одного боку, погіршення обставин селянського життя й господарства в Україні Західній і Північній – з другого, викликають незвичайну еміграцію в східноукраїнські простори” [Грушевський VII, с. 255]. Наприклад, задеснянський регіон до 1618 року являв собою майже цілковиту пустелю з огляду на відсутність сталої мережі населених пунктів. Проте це не виключає поширення тут промислового здобичництва ватагами мешканців сусідніх міст київського Задніпров'я, оскільки занесення мало досить сприятливі умови для проживання: родючі ґрунти, наявність сінокісних лук, багаті на рибу ріки, значні лісові запаси, можливості для розвитку пасічництва. Все це й створило передумови для поширення керованої урядниками та стихійної колонізації. Остання розвивалася значною мірою синхронно з колонізацією київського Задніпров'я, здійснюваною з кінця XVI ст. переважно з ініціативи князів Вишневецьких [Кулаковський, с. 246-247]. Так, с. Кунашівка (тепер Кинашівка Борзнянського р-ну – В.М.), за інформацією старожилів початку XVIII ст., мала бути заснована вихідцем з Наддніпрянської України Кунашем, а першими поселенцями в ній були козаки [Кулаковський, с. 277]. Ромни завдяки зусиллям князя

Самійла Корецького почали „осідати” в період московської Смути. Перші поселенці до Ромен прибули з Черкас, Канева, Переяслава й Білої Церкви. Правдоподібно, ще до 1618 р. у Ромнах з’явилася перша православна церква, службу в якій відправляв Гаврило Дикий, що прибув з Переяслава [Кулаковський, с. 310]. У Мурафу (тепер Мерефа) явився за життя з-за Дніпра уманський полковник Микита Сененко з ватагою українців у 260 чоловік з жінками й дітьми... У Богодухів явилася дуже численна ватага українських переселенців із поспільства або, як називає їх московський уряд, „пашенных черкас”; їх було 1096 чол., а міщан тільки 33 чол., кріпості вони не робили, мабуть, через те, що були не козаками, а посполитими людьми [Багалій, с. 114-116]. Цікаво додати про те, як складалося заселення слобід. Наприклад, у слободу Печеніги в 1654 році прийшов з Литовської сторони гурток українців у 45 чоловік, з жінками і дітьми, осадчим Івашком Волошеніним [Багалій № 9, с. 128]. Що це за українці з литовської сторони, здогадатися неважко – поліщуки. Вихідці з Черняхова йдуть до Гоголева, Боришпільської волости, Прилук; з Рожева (на захід від Києва) – до Бикова, Жереб’ятина, Лубень; з Ходоркова (на схід від Житомира) – до Бобровниці, Бикова, Березни; з Ржищева й Трипілья – до Остерської й Боришпільської волости; в Прилуках знаходяться втікачі з Чорнобиля, Воронина (тепер Макарів), Черняхова, Кривого (на захід від Києва); в Пирятині – з Безрадич, Княжич (що на захід та південь від Києва) [Грушевський VII, с. 257].

„Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть з-за польської границі в землі московські „в бортные ухожаи”, і поставити поруч пізніші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей (найімовірніше, поліщуків – В.М.) що вони переходять границю, будуються, захоплюють ліси і води, і в Путивльському повіті в сімдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селітру, палять ліси на попіл, ловлять рибу і звіра і побивають людей” [Грушевський VIII, с. 55].

Поліські мовні риси мусимо вбачати і в мовленні наддніпрянців, бо „черкаські міщане (середина XVI ст. – В.М.) скаржилися, що староста, охотячися до більших поборів, роздає угоди „чужегородцям”: киянам, чорнобильцям, мозирцям, петриківцям, бихівцям, могилівцям” [Грушевський VII, с. 53].

Взагалі, як підсумовує Д.Багалій, «велика сила народу прийшла в Слобідчину і з Гетьманщини, з Лівобережжя, але більша частина їх належала до тих, що прийшли в Лівобережжя з Правобережжя. Отже, населення Слобожанщини склалося з різних етнографічних поділів українського народу і через те, як воно звичайно буває й українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернігівська, а власна, місцева, немов середня між ними; більш усього вона наближається до полтавської і київської української мови» [Багалій № 9, с. 122].

Тобто, на початок XVII ст. на новозаселених землях (південь Київщини, південь Чернігівщини, північний захід Слобожанщини) утворилася неймовірна мовна мішанина майже усіх зразків тогочасного українського мовлення. Коли ми припустимо, що в більшості говірок південно-західного наріччя (передовсім Наддністрянщини та Поділля) на цей час на місці *о вже вимовлявся монофтонг у, в деяких звуження пішло далі до передньорядної артикуляції *у̇* (не виключаємо поодинокі вимови у південноволинських та подільських говірках звука *i*), а в поліських устативився „із зневираженою неоднорідністю” звук *у̇*, то, опинившись в одному мовному середовищі, носії цих звуків „підштовхнули” їх до певного об’єднання. Наслідком чого стало „народження” саме тут власне дифтонга *уі*. Дуже ймовірно, що десь на ярмарку в Ніжині, Прилуках, Кролевеці було вже тоді (під кінець XVII ст.) чути вимову: *в^{у̇}іл*, *вул*, *в^{у̇}іл*, *вуіл*, *віл*.

Спостереження А.Свашенко над записами мовлення жителів Кролевецької волості, які вона порівнює з особливостями мови актових книг Кролевецького міського уряду кінця XVII – початку XVIII ст., цілком можна трактувати в контексті наших припущень. ”У мові того ж самого мовця іноді переважає перший компонент дифтонга, іноді (частіше) другий: *ну^{у̇}ч:у* і *н^{у̇}ич:у*. У досліджуваних населених пунктах можна одне й те саме слово почути з дифтонгом *уи* й з монофтонгом *у*. В с. Тулиголові на місці давнього *о маємо, як правило, *у*, в той час як в інших селах – дифтонги *уи*, *уі* і монофтонг *у*” [Свашенко, с. 109]. Про строкатість вимови в населених пунктах навколо Ніжина повідомляв нам професор А.Зеленько: у селах, які розташовувалися за 3-5 кілометрів одне від одного по-різному місцеві жителі вимовляли рефлексі *о – *ніч*, *нич*, *ноч*, *нуч*.

Факти пам'яток не обов'язково мають привести нас до узагальнення про намагання писарями з Полтави, Лохвиці, Лубен, Кролевця в другій половині XVII ст. літерою *y* передавати лише дифтонг *yi* із сильніше виявленим першим компонентом. Цілком можлива була вимова й монофтонгічна – *y*, навіть *y̆*, яка поряд *y̆* все ще превалювала серед мовців цих територій і закономірно потрапляла до актових книг. Лише зрідка в цей час було чути *i*. Всі ці звуки ми й маємо в тогочасних пам'ятках: *бикув*, *шагив*, *тютка*. Дифтонг *yi* в цей час лише „народжувався”.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. він (дифтонг) став настільки очевидний, що його нотують на письмі. Першим це зробив О.Павловський у своїй „Граматиці...” (написана 1805 р., видрукувана 1818 р.): „*O* в односложныхъ рѣченіяхъ произносится какъ *i*: *сімь*, *пінь*, *бігъ*; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговариваютъ оно такъ, какъ *У* или *Ю* мѣшая будто съ *i*: *куитъ*, *пуинъ*, *буигъ*, *сюиль* [Павловський, с. 2]. Хоч точно не можна вказати, яких саме жителів України мав на оці О.Павловський під терміном „грубѣйшіе Малороссіяне”, проте зі скупих відомостей про дослідника, можемо висновувати, що він, найпевніше, росіянин (хоч в ЕУ вказано його місце народження – Путивльщина [ЕУ 5, с. 1920], служив урядовцем десь на Харківщині, тому логічно припустити, що „ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне” – це жителі саме північної Слобожанщини та Лівобережного Полісся.

Досить промовисто вказав на існування звука складної артикуляції на території від Сейму вверх по Десні М.Максимович: „Гласныя буквы (*o*, *e* – *В.М.*) не везд- в острое *и* изм-няются. ... Отъ Сейма вверхъ по Десн- буквы сїи изм-няются как-бы въ звукъ *уи* или *юи*; *конь*, *соль* – не произносятся какъ в Переяслов- чисто *кѣнь*, *сѣль*; но *куинь*, *сюиль*; дал-е къ Литв- – *кунь*, *суль*; а по ту сторону Дн-пра у Руснаковъ: *кѣунь*, *конь*, *кюнь* (какъ французское *и*) и чисто *кинъ* [Максимович, с. XXVII-XXVIII].

У другій половині XIX ст. членами етнографічно-статистичної експедиції під керівництвом П.П. Чубинського саме на Бориспільщині відзначено дифтонги, що й засвідчено в сьомому томі „Трудов...”: *кукуибниця*, *голуивку*, *вуивці на крутуці гуирці*; *у комуирці*, *лубий*, *нуис*, *туылки*, *суиль*, *голуывка* [Чубинский, с. 591]. О.Потебня, характеризуючи поліські говори, покликається на фіксації в чернігівському говорі (біля Чернігова й в усьому повіті) О.Новицького, який так характеризував цей

звук: „о переходить в особливий глухий звук, що виражаємо, хоч і не зовсім точно літерами *уу*: *луый, нуыс, суыль*”, а також на П.Куліша, який у Сосницькому повіті виявив звук *уе*: *вуел* [Потебня 1971, с. 26-27].

Треба думати, що й трохи перед цим, у другій половині XVIII ст. І.Некрашевич (народився у 1742 р. в с. Вишеньки тепер Бориспільського району, помер у 1796 р.) [УЛЕ 3, с. 480] у своїх творах написаннями *грѣхювь, торюкѣ, вечюрки, рюкѣ, не бюйсь, бюгѣ* також намагався відобразити, можливо, звук неоднорідної артикуляції *уі*, хоч не виключено, що й монофтонг *ї*. Зауважимо, що поряд нерідко натрапляємо й на „ікальні” словоформи: *бѣлие, пѣпѣ, вѣн, пѣст* [Кістяківська, с. XII].

Мабуть, і О.Шафонський неспроста виділяв саме три зони в говорах Лівобережної України на основі рефлексії *о: північно-західну (між річками Дніпром, Десною, Сожем та Іпуттю) з рефлексом *о* – *конь, вол, нож*; середню (між ріками Десною, Сеймом і Сулою вниз до м. Лубни, а від Лубень вправо до Десни і Дніпра, до Києва включно) з рефлексом *у* – *кунь, нуж, вул*; і південно-східну (між ріками Пселом і Сулою до м. Лубни) з рефлексом *і* – *кінь, віл, ніж* [Бевзенко, с. 14].

Усі наведені факти засвідчують, що дифтонгічна вимова *уи, уі уе* стала можливою в ареалі активних контактів носіїв різних виявів колишніх *о, *е, але за обов’язкової наявності представників типової поліської вимови *уо* та ікальної південноукраїнської.

Важче прокоментувати вузьколокальне походження дифтонгів *уи, уі уе* у низці волинсько-поліських говірок. Контакт мешканців Західного Полісся з носіями виразно інших виявів давнього *о > у та *ї* є очевидним історичним фактом. Спираючись на літописні факти, можна зауважити, що відступ ятвягів з території Берестейської волості відбувся надзвичайно швидко. Низка походів Данила і Василька на ятвягів (1229-1256 рр.) остаточно вивільняють західнополіські (волинські, волинсько-поліські) землі від ятвягів [Седов, с. 120]. До того ж в суто лінгвальному аспекті „волинсько-поліські говірки виділяються із загального поліського континууму як район структурних іновацій, наближений деякими рисами південного українського типу за умов збереження істотних ознак північнодіалектної системи” [Назарова 1970, с. 22-23].

Щодо хронології західнополіських (підляських та в межиріччі Стиру і Случі) дифтонгів, то, на жаль, жодних писемних свідчень не маємо ні у

XVIII, навіть у XIX ст. на їх потвердження. Наявність лише *y – руг* в пам'ятці нам не доводить існування в живому мовленні *yi – руіг*. Не виключено, що в цих говірках дифтонг *yi* є залишковим явищем колись активного міграційного процесу, що підтверджується напрямком багатьох ізоглос, які заходять з півдня на Волинське Полісся і Західну Берестейщину, обминаючи Середнє Полісся і Підляшшя. Проте в писемних пам'ятках це відобразилося слабо. Єдине, що можемо констатувати, так це той факт, що випадків з „укальним” написанням у текстах XVI - XVII ст. із Луцька, Володимира, Жидичина трохи більше, порівняно із середньополіськими, але значно менше, порівняно з галицькими [Мойсієнко, с. 181].

Нарешті, відсутність *yu, yi ye* та повне домінування звука „із зневиразненою неоднорідністю” $y\delta$ поряд із монофтонгами δ, δ^y в усі часи в середньополіських говірках, як і відсутність фактів явних міграційних хвиль на ці землі, та наявність дифтонгів *yu, yi ye* на „околицях дифтонгічного ареалу” [Назарова 1972, с. 16] також є аргументом на користь нашого припущення про те, що вказані звуки неоднорідної артикуляції не були органічним продовженням (наступним етапом) перетворення висхідного (початкового) звука $y\delta$. Ці дифтонги виникали там, де відбувалися активні міждіалектні контакти носіїв північноукраїнської вимови $y\delta$ й південноукраїнської – *y* та *y̆*, можливо, пізніше *i*.

Південноукраїнська лінія розвитку **o*, найімовірніше, дифтонгічної стадії не знала. Численні приклади монофтонгів *y, y̆, ы* в південно-західних українських говорах за матеріалами сучасної діалектології [АУМ II, к. 51] та приклади написання *y* на місці **o* в новозакритих складах у писемних пам'ятках середньоукраїнської доби незалежно від наголосу дозволяють припускати обов'язкову наявність лабіалізованого монофтонга спочатку попереднього ряду [y] з подальшим пересуненням артикуляції вперед [y̆] в процесі витворення *i*. На час появи прикладів першого ікання відповідно до **o* приголосні, очевидно, перед таким *i* ще не палаталізувались: *ніс, віл*, як не були вони м'якими і перед хронологічно попереднім виявом – *y̆*: *нўс, вўл*. Підтвердженням цьому має слугувати факт відсутності в пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. написання літери **ѡ** на місці **o* в період

народження нового недієзного звука [i] або [ÿ], тобто в той час [i] < *o ≠ [i] < *e. Приклади, що наводить Ю.Шевельов переважно із середньонаддніпрянських пам'яток: *жалѣбну* (1688), *свѣй* (1699), *вѣвъцѣ*, *вѣз* (1700) та ін. [Шевельов, с.764], – мабуть, найдавніші із відомих. З часом подібні написання частішають, наприклад, у віршах І.Некрасевича другої половини XVIII ст.

Твердження Т.Назарової про те, що лише після витворення на українському півдні *i* < *o в південнополіських говірках у зоні полісько-південноукраїнських діалектних контактів з'являються монофтонги *и*, *е* [Назарова 1968, с. 81] матеріалами пам'яток не підтверджується. У бориспільських текстах знаходимо написання: *пившеста* (1663), *вин* (1665) [Шевельов, с.765], де поряд вживано й літеру ѣ, якою однозначно на місці *ě та *e (за відсутності на місці *o) передавано звук [i]. Монофтонг *и* на півдні Київщини не обов'язково міг бути наслідком міждіалектних контактів. На жаль, відсутність більш ранніх пам'яток з цього ареалу (Середньої Наддніпрянщини) всі роздуми переводить у площину більш або менш вдалих припущень.

У розвитку *i* (дієзного) < *o важливу роль відіграли процеси витворення *i* < *ě та *i* < *e, які були відомі в південноукраїнських говірках набагато раніше: *i* < *ě не виключаємо вже у XI - XII ст., *i* < *e – в XIII - XIV ст. Надалі спрацьовує модель розвитку: в однакових фонетичних умовах різні вияви зближуються і, зрештою, ототожнюються, що призводить до м'якої вимови приголосних перед *i* < *o як останнього етапу витворення ікавізму: *несль* > *н'ѣс* (*н'іс*) – написання з „новим ѣ” красномовно вказують на м'яку вимову попереднього приголосного; чого не було в інших випадках: *носъ* > *нус* (*нус* > *нѣс* > *ніс* > *н'іс*).

Хронологія розвитку *o в українських говорах видається нам такою.

У північноукраїнському наріччі якісні зміни розпочалися, як уже ми відзначали, ще до занепаду зредукованих. Після занепаду надкоротких ъ, ѣ дуже ймовірно, що витворився одразу не дифтонг, а напружений, закритий із зневиразненою артикуляцією (між *y* - *o*) звук. Надалі, очевидно, розвиток *o в різних поліських говорах відбувався з певними особливостями.

У говірках середньополіського діалекту (північ Київщини, Житомирщини та південь західної Гомельщини – до Прип'яті) празвук $\text{,}\delta$, що постав після виникнення нової акцентуаційної системи та занепаду єрів, зберігався (без відчутної дифтонгізації) найдовше. Є сенс припускати, що в мовленні деяких поліщуків окресленого регіону такий звук можна почути й дотепер.

Західнополіські говірки, які найраніше (XIII-XIV ст.) зазнали відчутної міграції з українського півдня, багато в чому пережили спільні з південно-західними говорами процеси: звуження артикуляції з поступовим пересуненням її вперед і вгору $u > \text{y} > i$. Наслідком накладання південноукраїнської вокалічної системи на поліську основу стала поява нових звуків u , y , u^i (на периферії, Підляшші, межиріччі Случі та Горині, – yu , yi ye), та збереження давніх u , y , i , $\text{,}\delta$, yo , δ . Про колишню поліську основу західнополіського діалекту нагадують збереження системи наголошування та давні вияви *o ($\text{,}\delta$, yo , δ) у підляських говірках.

Східнополіський говір найбільше піддався міграційним процесам, більшість яких, на щастя, можна відтворити документально. Численні організовані переселення та стихійні перекочовування людності з Галичини, Поділля, Волині, Київщини на Чернігівщину та Слобожанщину переважно відбувалися в перед- та особливо в післякозацьку добу. Саме це й спричинило до появи на цих теренах нових звуків: u , u^e та низки дифтонгів yu , yi ye oi ou . Від кінця XVIII ст. до наших днів можна простежити послідовне відтворення дослідниками дифтонгів yu , yi ye на півдні Чернігівщини та півночі Слобожанщини. Проте колишня поліська основа з вимовою $\text{,}\delta$, yo , δ в більшості лівобережнополіських говірок очевидна.

На півдні поліського наріччя та на півночі південноукраїнських наріч де ширшою, де вужчою смугою (див. карту) виявлено говірки з превалюючим рефлексом $u < \text{*o}$ або $u^i < \text{*o}$ з відсутністю пом'якшення попереднього приголосного. Зважаючи на те, що така вимова (*нич*) компактно поширена переважно на окраїнах південноукраїнських говірок, а також численні вкраплення відзначено в новостворених говорах, тобто, на периферії ікального ареалу, навряд чи можна запропонувати інше пояснення, як збереження в периферійних говірках більш давньої риси – відсутність палаталізації приголосних перед $i < \text{*o}$. Такі ж архаїчні

рефлекси подекуди збереглися й на іншій південно-західній периферії – закарпатських та гуцульських говорах.

Чи єдино можливий був розвиток недієзного *и* (*нич*) тільки через дифтонг *уи*? Думаємо, що ні. Справді, в ареалах, де такий дифтонг виявлено, подібний розвиток, певне, мав місце. Наприклад, в говірках південної Київщини, північної Полтавщини, південно-східної Рівненщини, Холмщини тощо. Проте в інших південноукраїнських, де звука *уи* ніколи не було, наприклад, подільських, волинських, не можна відкидати витворення *и* через поступову втрату лабіалізації та пересунення вперед монофтонга *у*.

Звідси, є сенс припустити, що в найдавніших писемних фіксаціях (кінець XVI - XVII ст.) $i < *o$ (*вижки, спилных*) тощо, цей *i* дієзним не був. Приголосні перед $i < *o$ стали вимовлятися м'яко за аналогією до $i < *e$: *с'ім* та $i < *ě$: *л'іс* вже значно пізніше, коли написання $i (u, \text{ѣ}) < *o$ послідовно закріплюється в літературно-писемній мові, тобто від другої половини XVIII ст.

Отже, процес витворення $i < *o$ на українському півдні проходив у різних місцевостях по-різному. Єдиної лінії розвитку на зразок $o > y > \ddot{y} > i$ від Холма до Полтави, зрозуміло, не було. Більш надійно витворення $i < *o$ можемо простежити в південно-західному ареалі, де факти сучасної лінгвогеографії можемо порівнювати з писемними текстами (переважно конфесійними) з відносно точною локалізацією щонайменше від кінця XIII, а від XIV ст. маємо пам'ятки світські, над якими церковно-слов'янська орфографічна традиція тяжіла не такою мірою. У лемківських, закарпатських, галицьких, буковинських пам'ятках тяглість яких від XIV - XV ст. до сьогодення фактично не переривалася, рефлекс $y < *o$ переважає аж до кінця XVIII ст. Зауважимо, що інші написання, наприклад літера *ю*, якою писарі, найімовірніше, намагалися передати звук [j], відзначені дослідниками дуже часто. Нарешті, в скрупульозному дослідженні Н.Маліневської західноукраїнських текстів XVII - початку XVIII ст., писаних латиницею, де народнорозмовна стихія виявлена очевидно, засвідчено лише один випадок $i < *o$: *tiy*, натомість 64 – $y < *o$: *тисно, snup, hursz, ruwna, ruwneyko* тощо [Маліневська, с. 59]. Жодного прикладу ікання на місці $*o$ не виявив у десяти проаналізованих збірниках

(друкованих і рукописних) творів західноукраїнських письменників XVII - початку XVIII ст. М.Лесів, натомість написання з у непоодинокі: *свуй, твуй, откуль, стуй, туй (тій)* та ін. [Łesiów, с. 353]. У перекладеній з польського протографа лемківській пам'ятці першої половини XVIII ст. „Дзеркало прикладів” написання *и* на місці ***o** виявлено лише в слові *поту(м)* 40д, водночас *ю* на місці ***o** трапляється досить часто: *не тюлко* 48, *потю(м)* 54, *мюцно* 68, *зхютю* 82, *тюлко* 84, *зхютю* 108, *нарюжнѣ* 128, *тюлкось* 129, *даховками ... дахювками* 49д, *пюлперекь* 50д, *хють* 78д, *тюлко* 100д тощо [Wielkie zwierciadło]. Чи не логічніше звідси припустити, що в мовленні перекладача, лемка Івана Прислопського, ще домінував звук [j] відповідно до ***o**, а звук [i] в цій позиції лише „народжувався”.

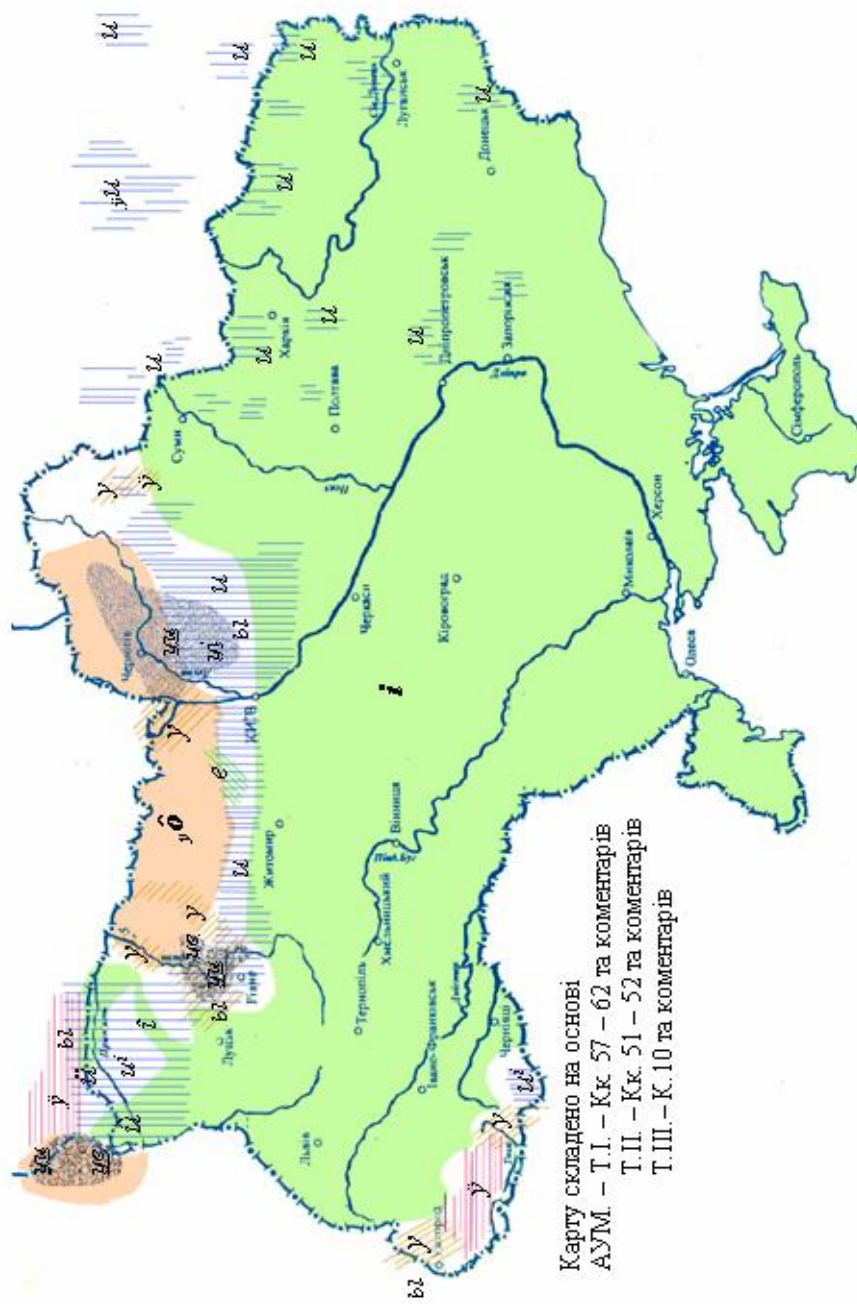
Можна дискутувати про подібність/відмінність початку еволюції ***o** в південно-західних українських та суміжних польських говорах, але цілком заперечувати певну спільність протікання цього процесу для обох мовних континуумів у XVI-XVII ст., мабуть, не варто, оскільки саме в цей час у переважній частині Малопольщі, ближнього Мазовшя, Куяв і Холмщини *ó* збіглося з *и* [Klemensiewicz-Spławiński-Urbańczyk, с 97]. Таку вимову *ó* = *и* деякі польські дослідники у південнокресовій польщизні схильні пов'язувати із «упливом староукраїнським, оскільки українське довге *ō* звучало в XVII ст. на значній українській території подібно до *и*» [Kość, с. 44 з покликанням на праці В.Курашкевича та З.Штібера].

Трохи інакшу картину маємо в південносхідних говірках. Приклади ікання на місці ***o** в наддніпрянських пам'ятках (полтавських, лохвицьких, пирятинських, лубенських) трапляються, але й тут цілком переважають написання з *у*. До того ж найдавніші оригінальні тексти з цього регіону відомі лише з другої половини XVII ст. Зважаючи на значну суспільну рухомість (нестабільність) цієї території (доба Хмельниччини), говорити про питомість чи привнесеність виявленого „ікання” та „укання” можна дуже обережно.

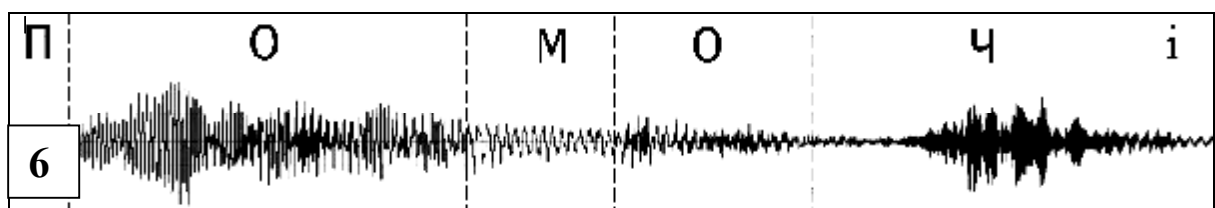
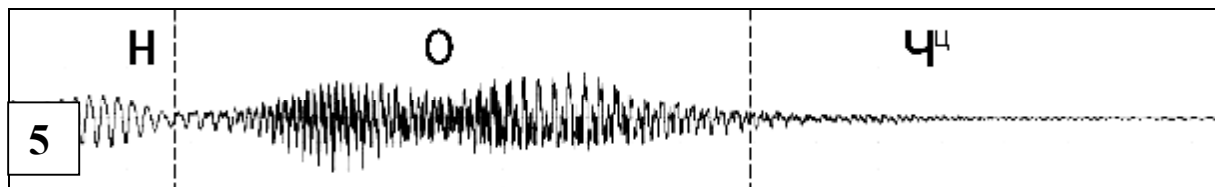
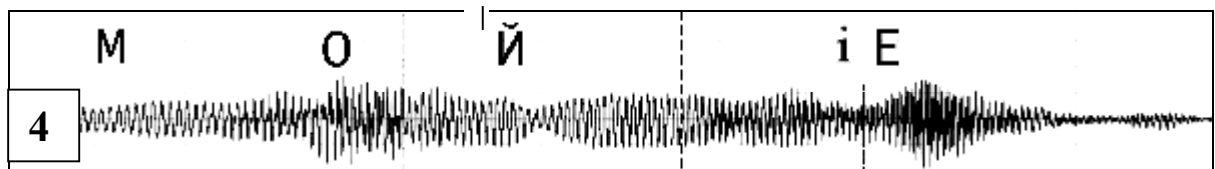
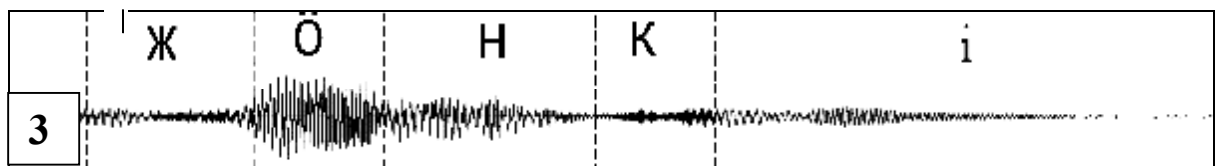
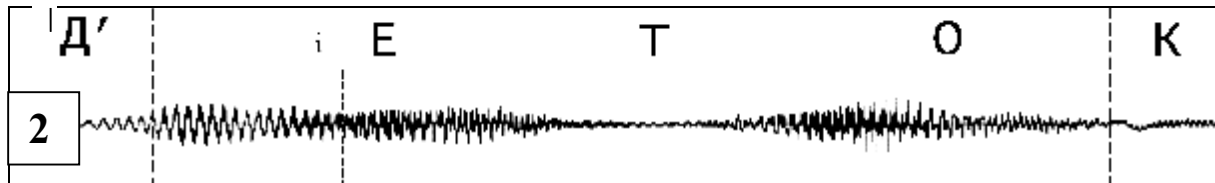
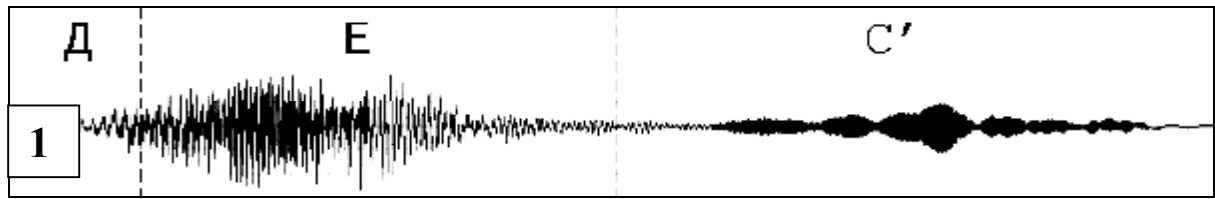
Залишається єдиний ареал, цілком непрозорий через відсутність точно локалізованих кириличних пам'яток, де *i* < ***o** могло бути започатковане – Поділля. Припущення Ю.Шевельова, що первісне осердя, звідки йшло поширення звука *i*, було, вочевидь, десь у районі Поділля [Шевельов, с.764], так і залишиться припущенням до того часу, поки не буде виявлено у писемних текстах з цієї території надійних прикладів

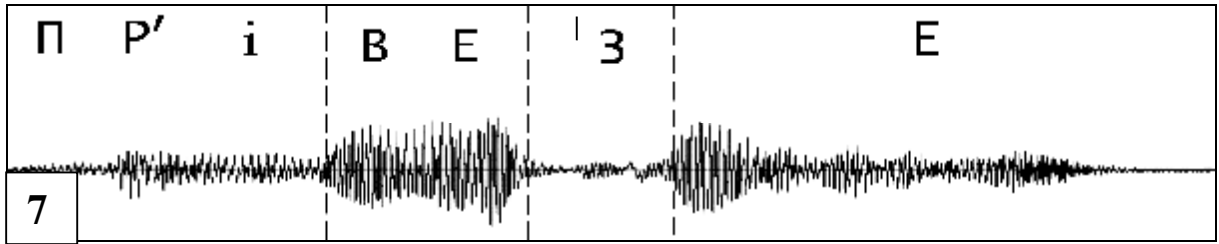
аналізованого явища. Міграції подолян на Полтавщину в попередні періоди, як стверджує Ю.Шевельов, відомі, однак неясно, що жителі Поділля полтавчанам принесли: *i*, *u*, *y* чи *ÿ*?

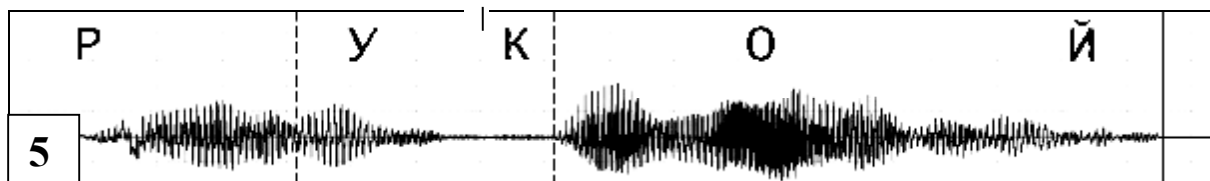
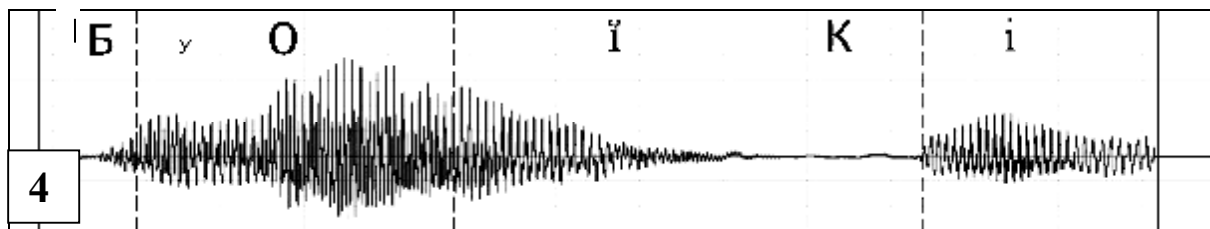
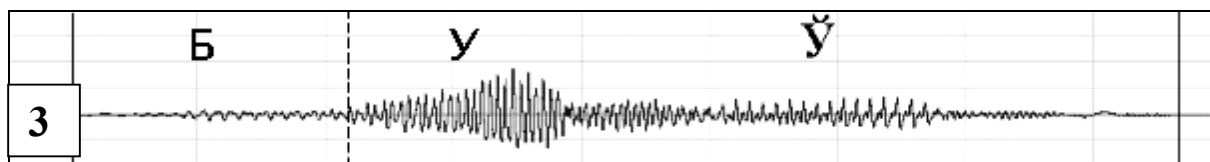
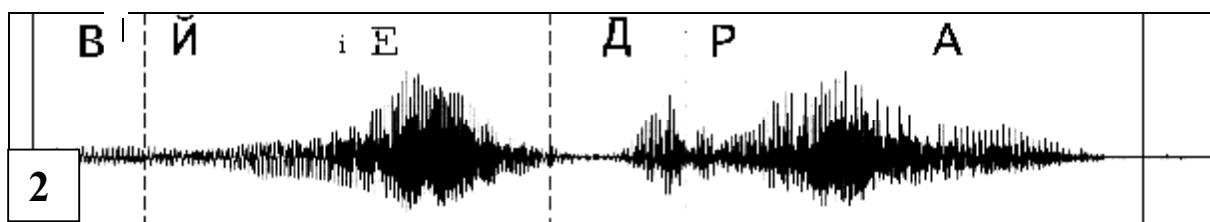
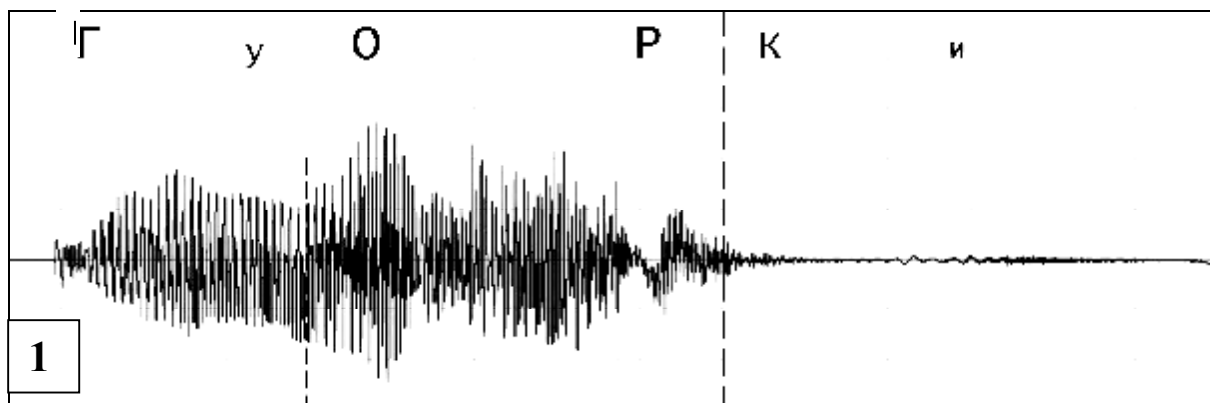
Вияви давнього *o в українських говорах

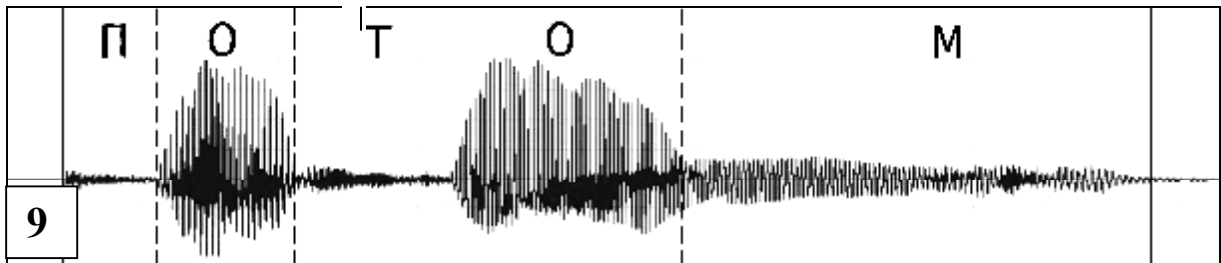
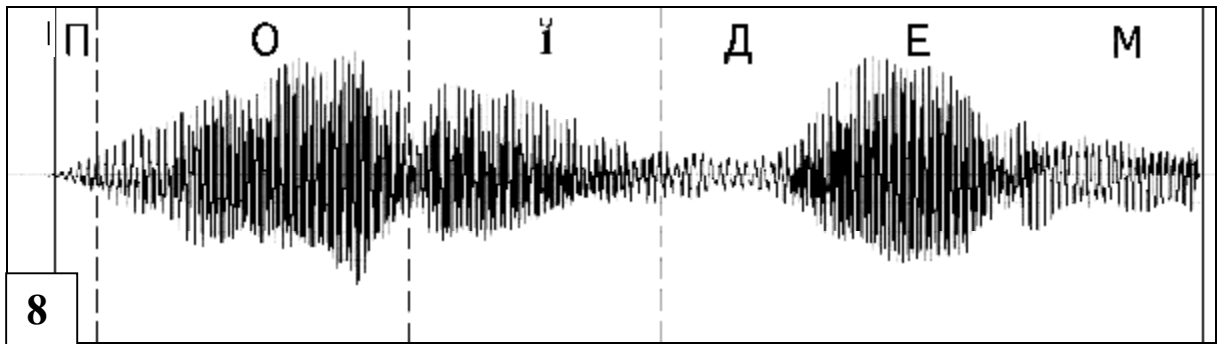
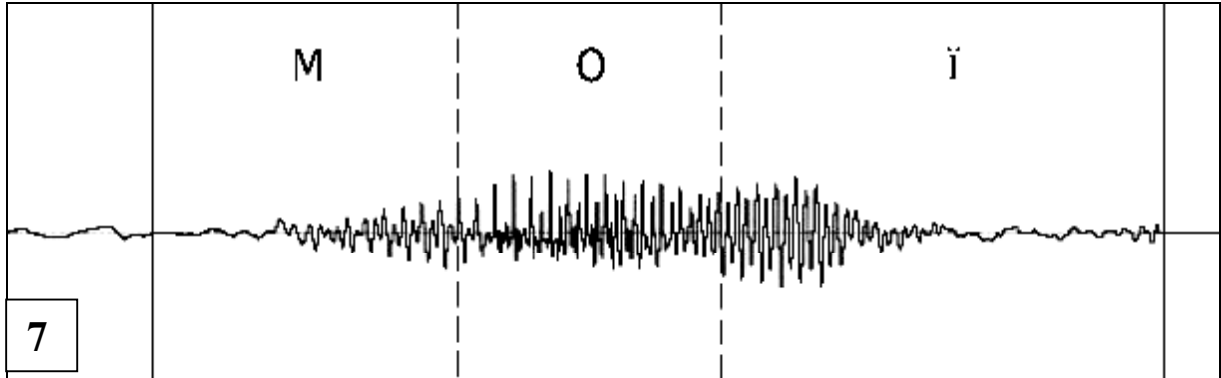
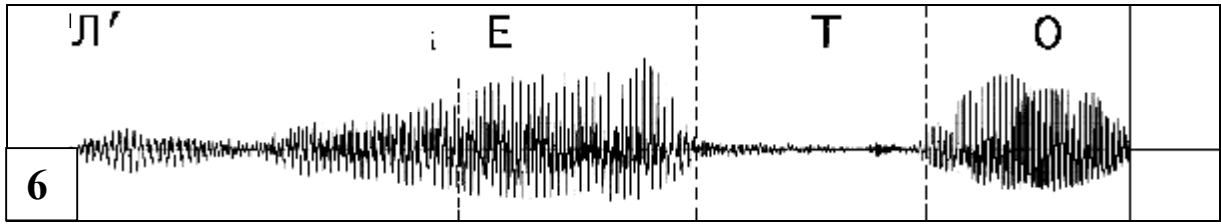

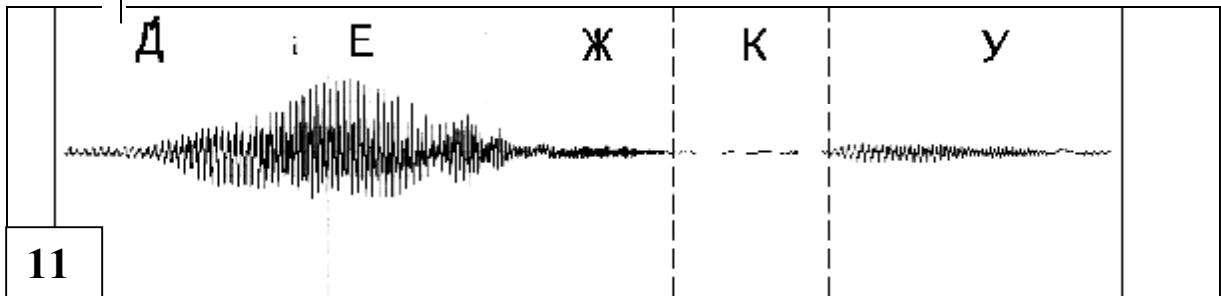
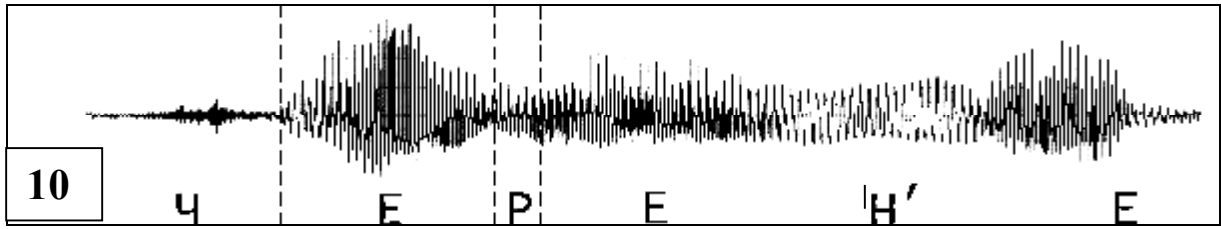
Осцилограми діалектного мовлення
Село Копище Олевський район Житомирська область

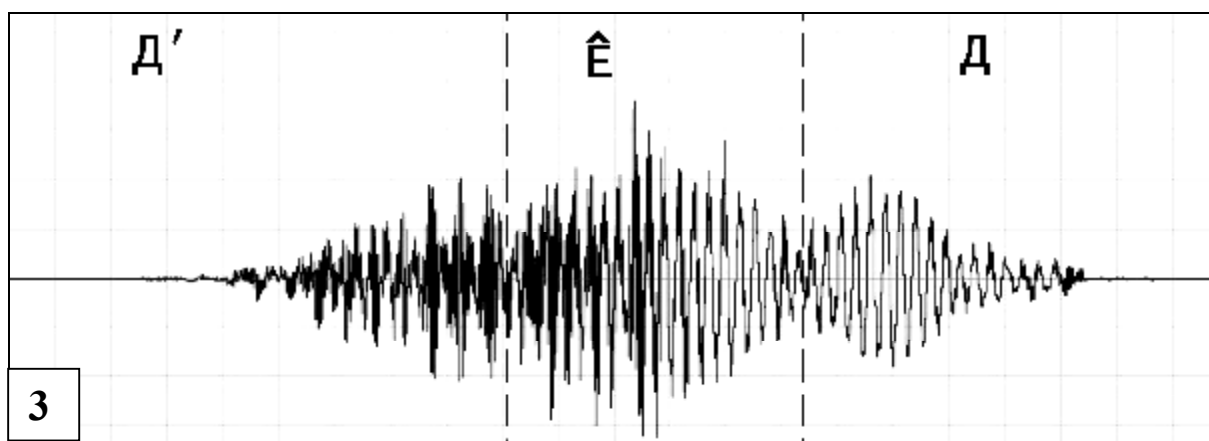
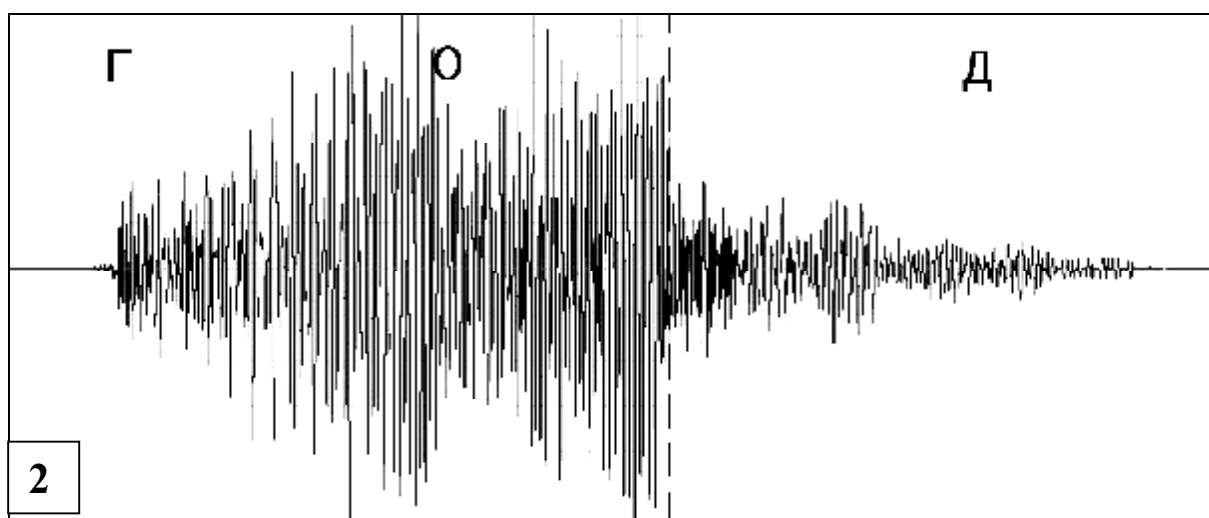
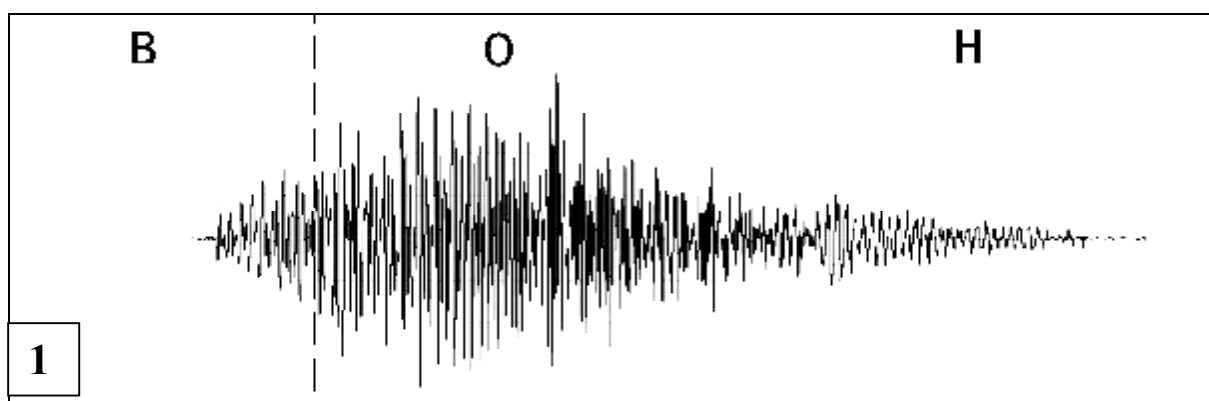

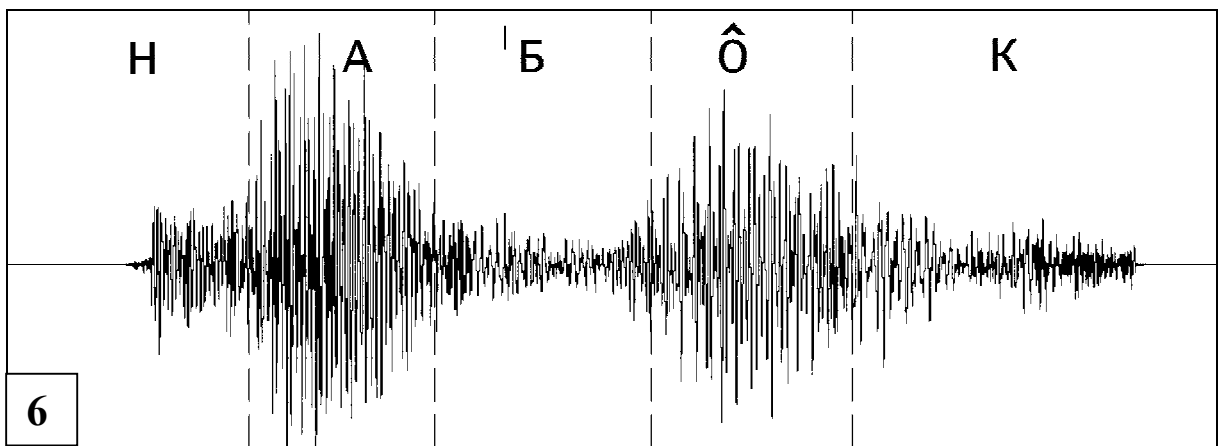
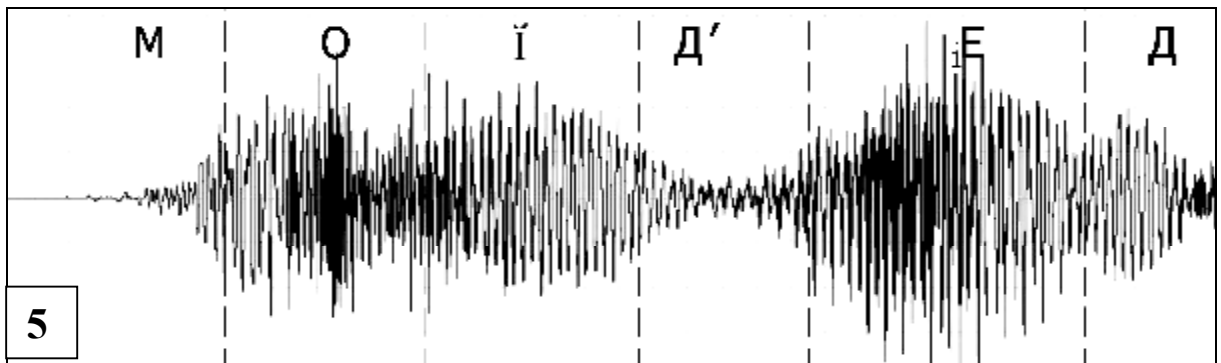
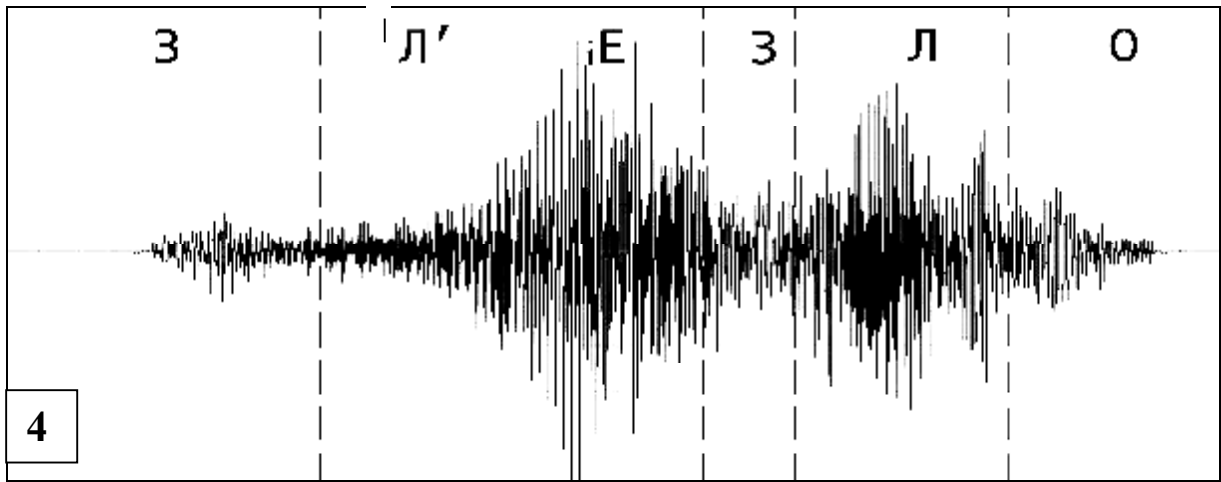

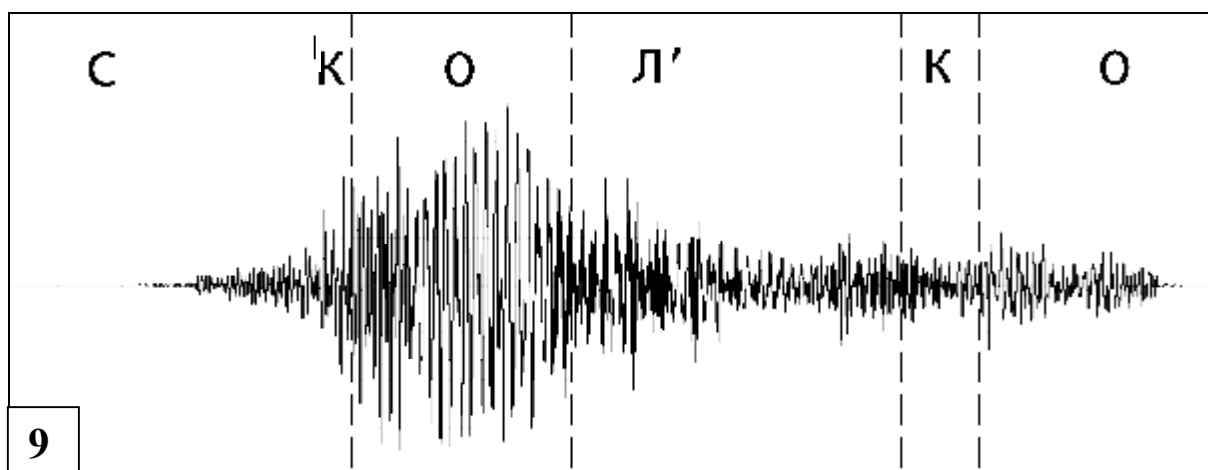
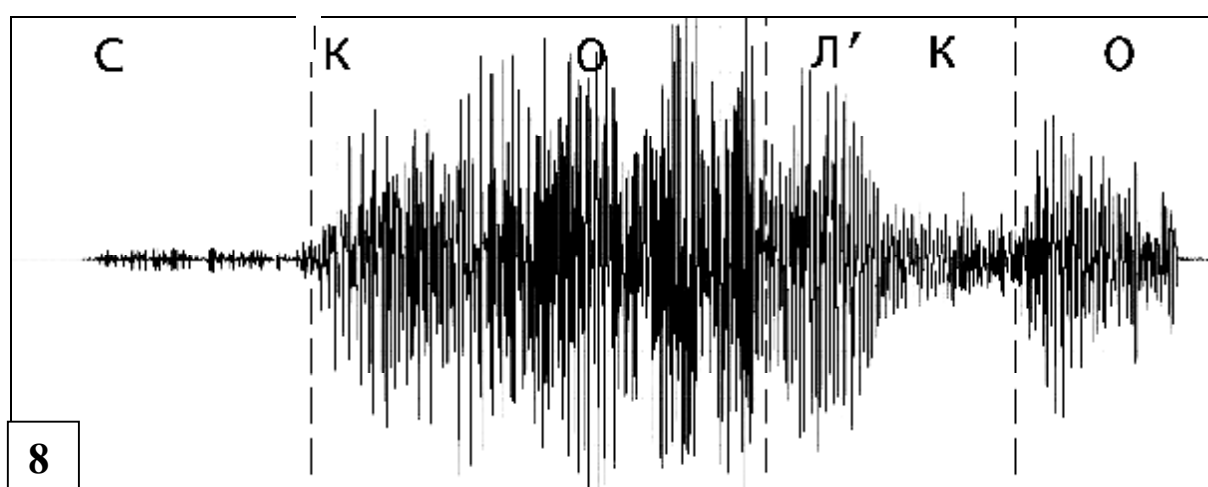
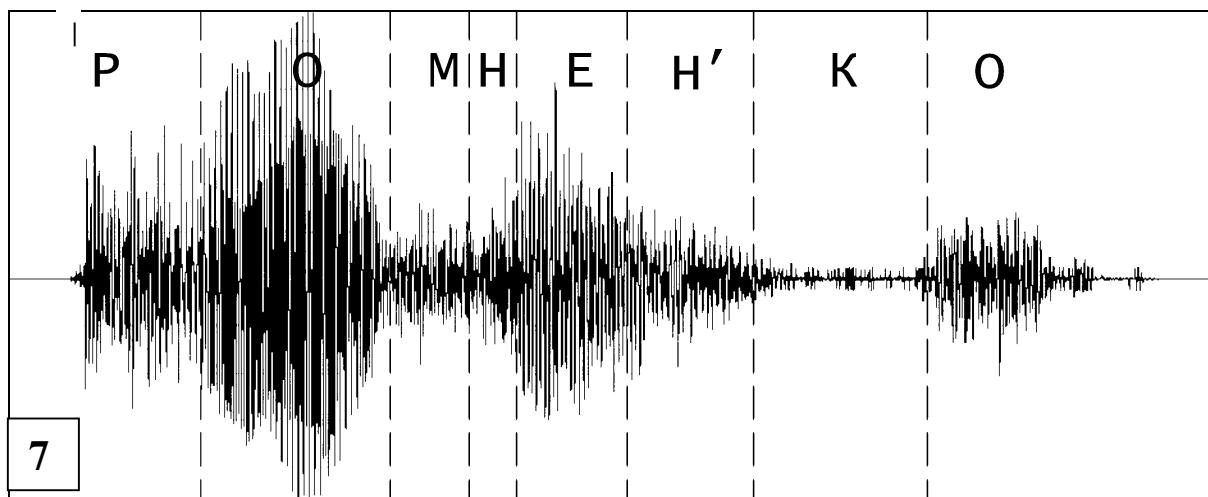

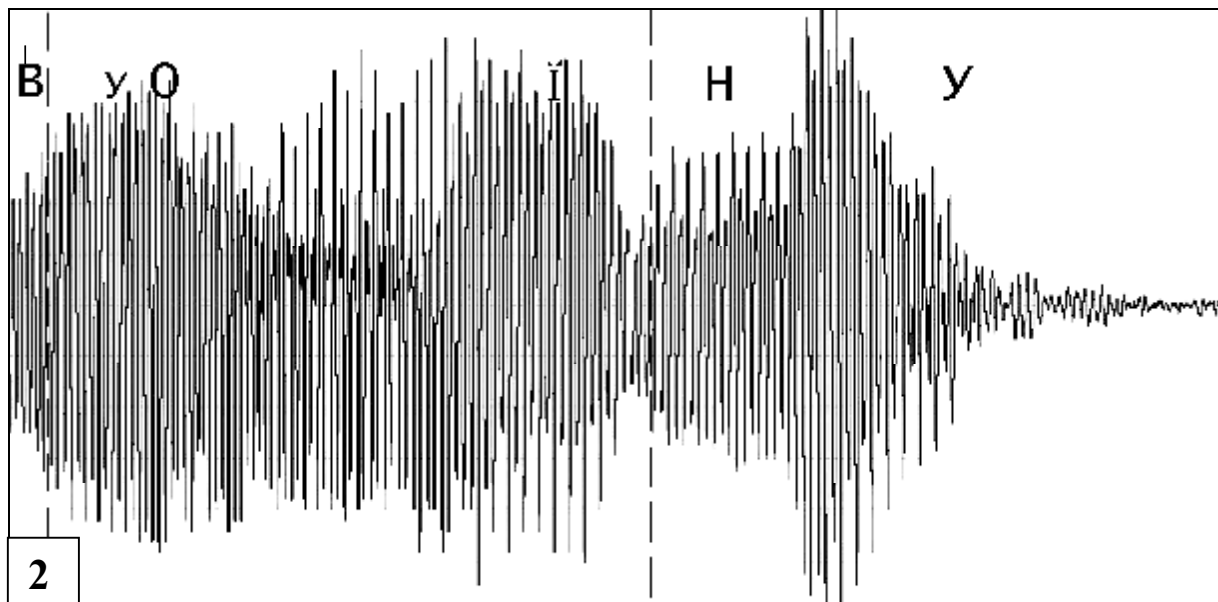
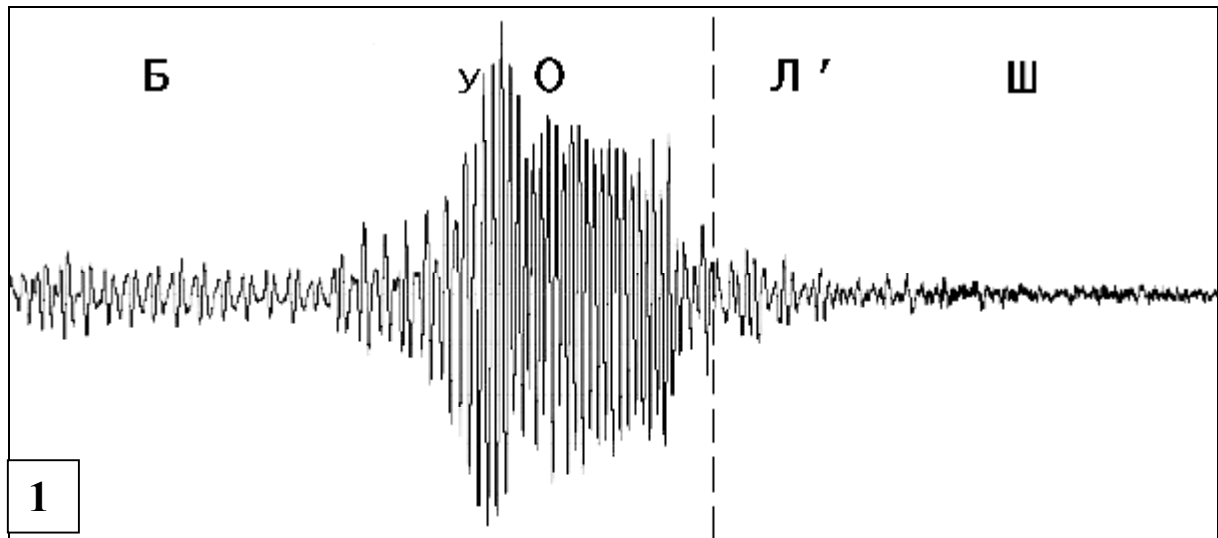

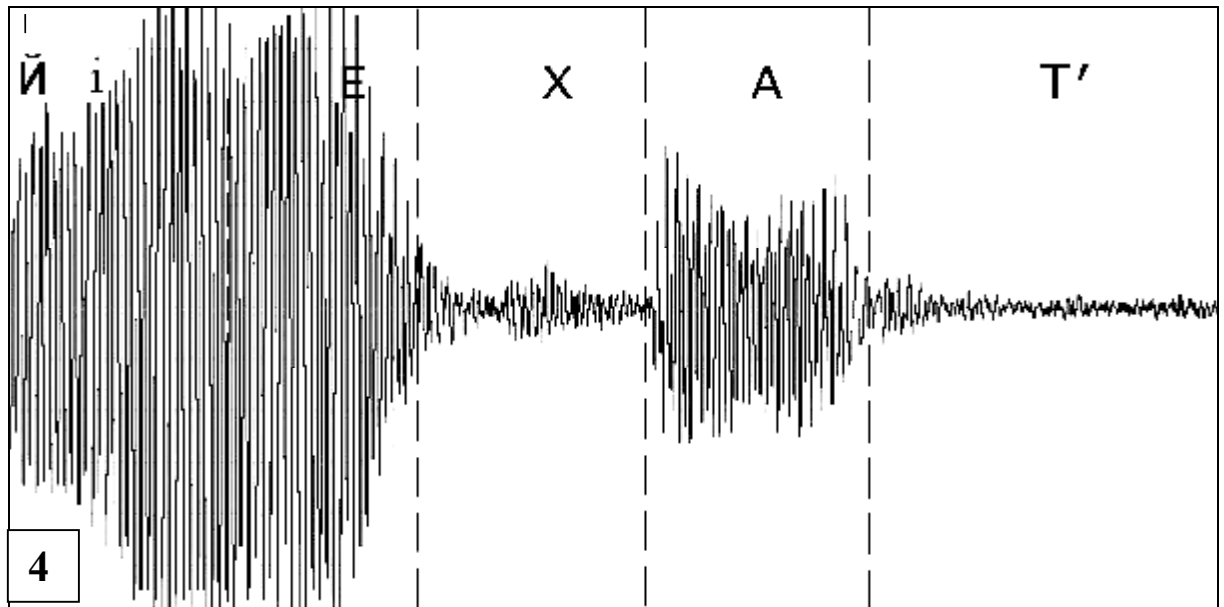
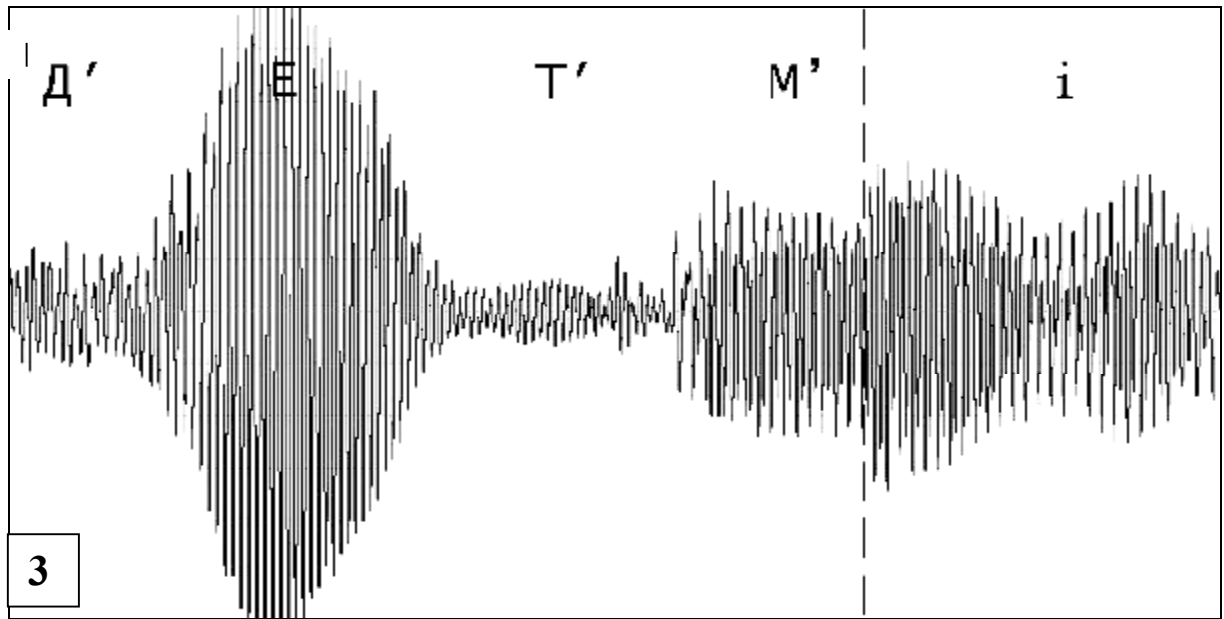

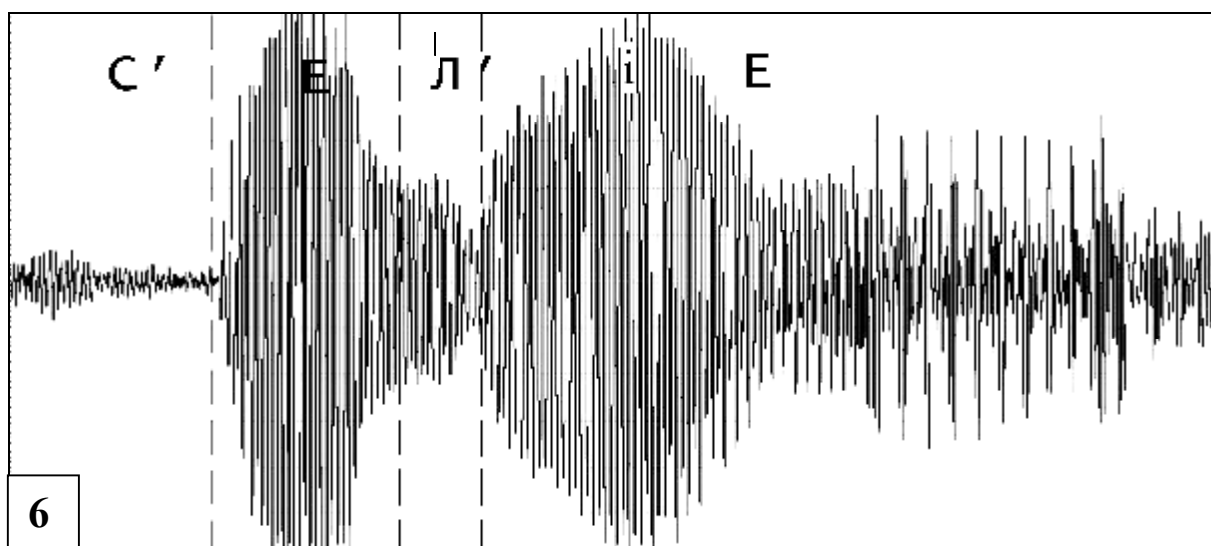
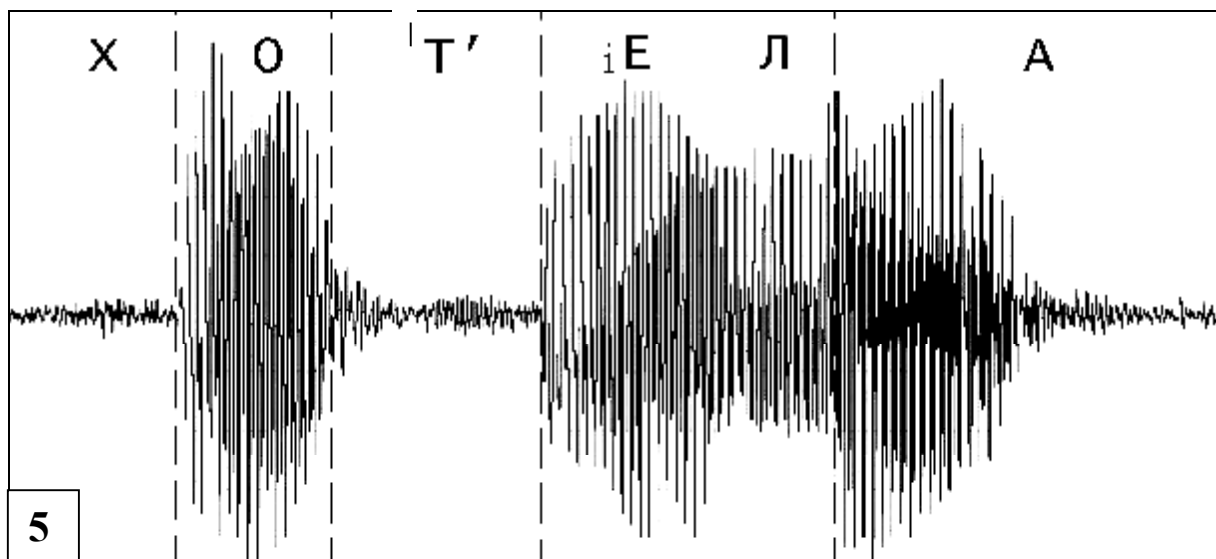

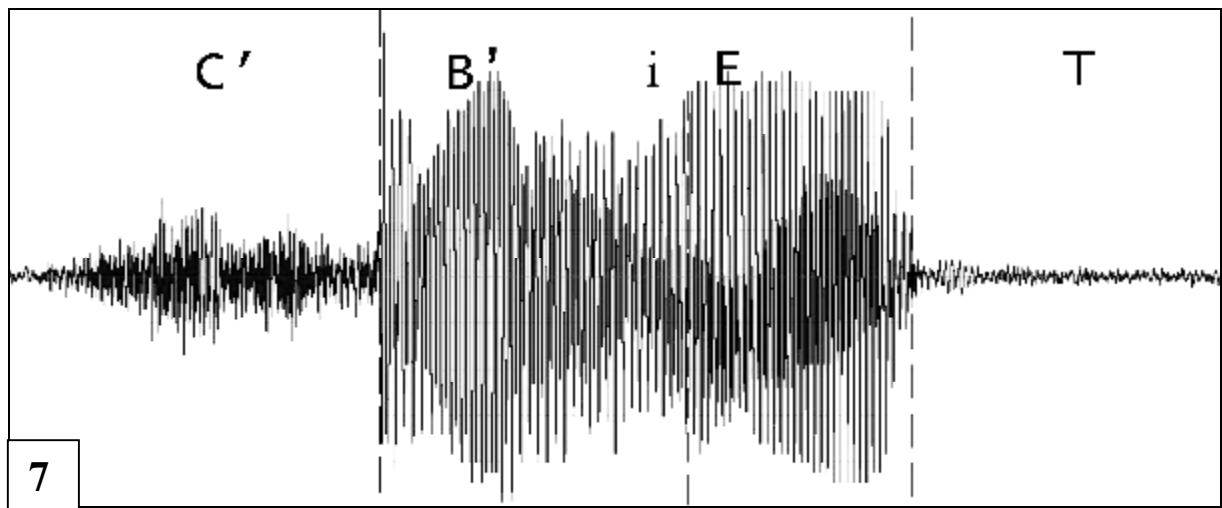

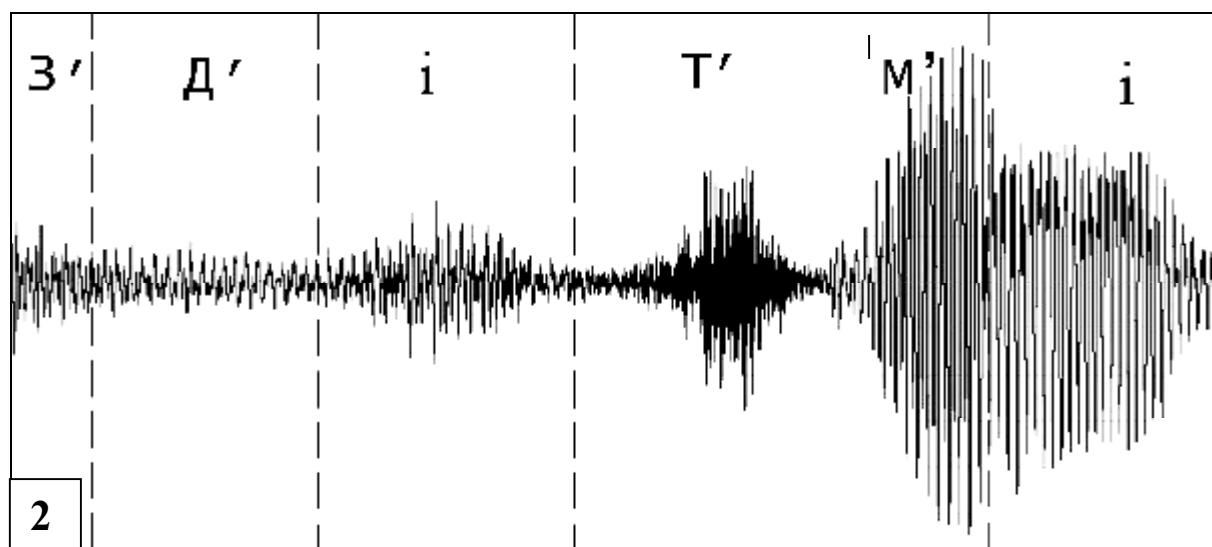
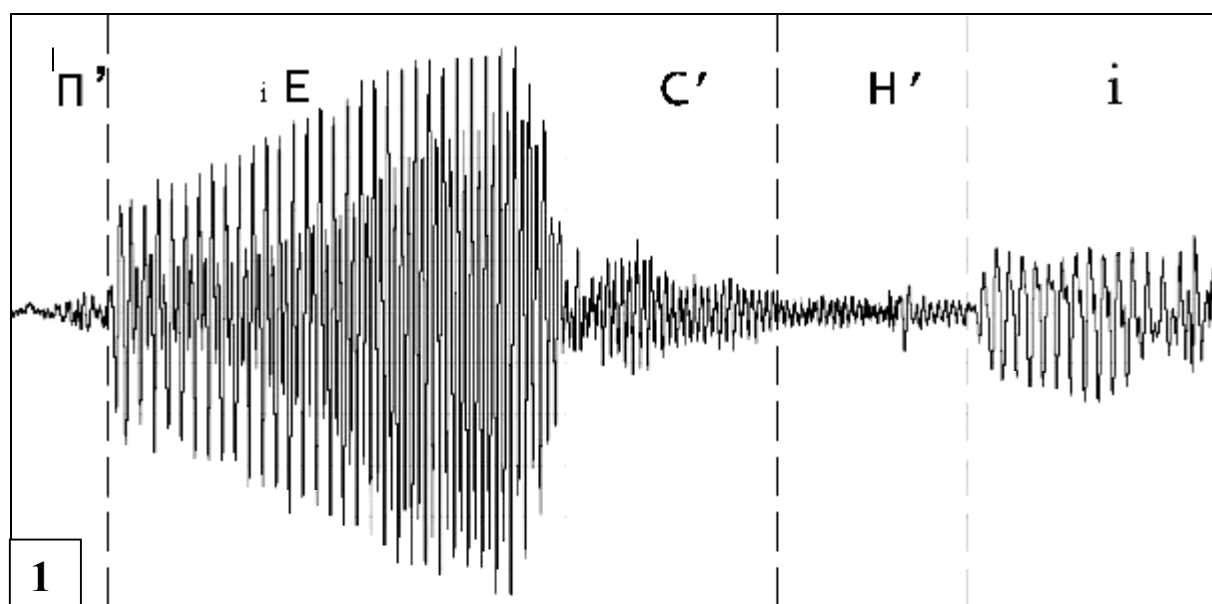

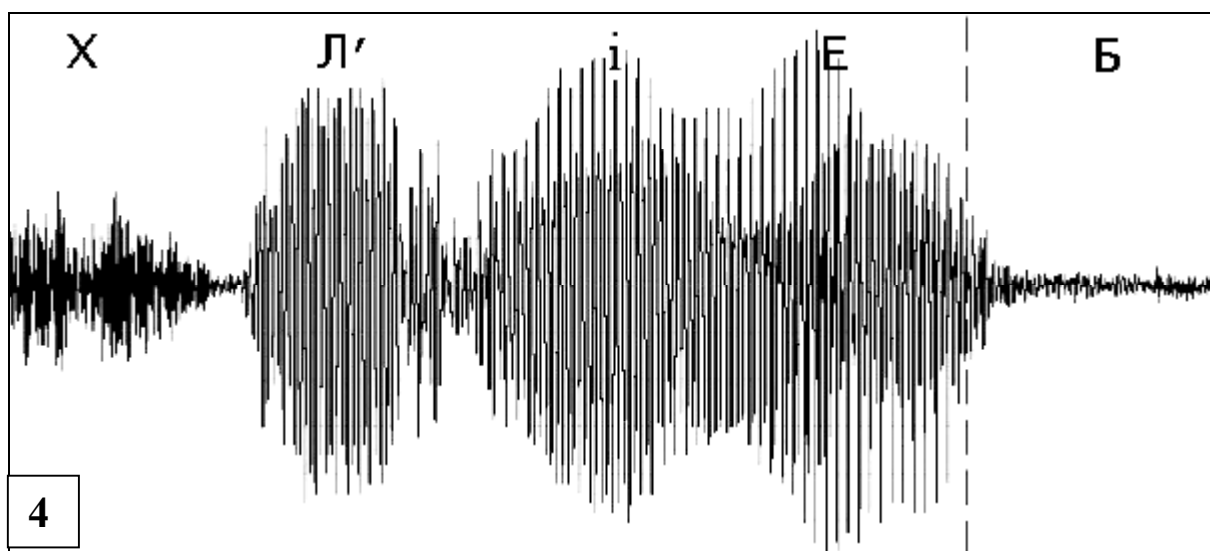
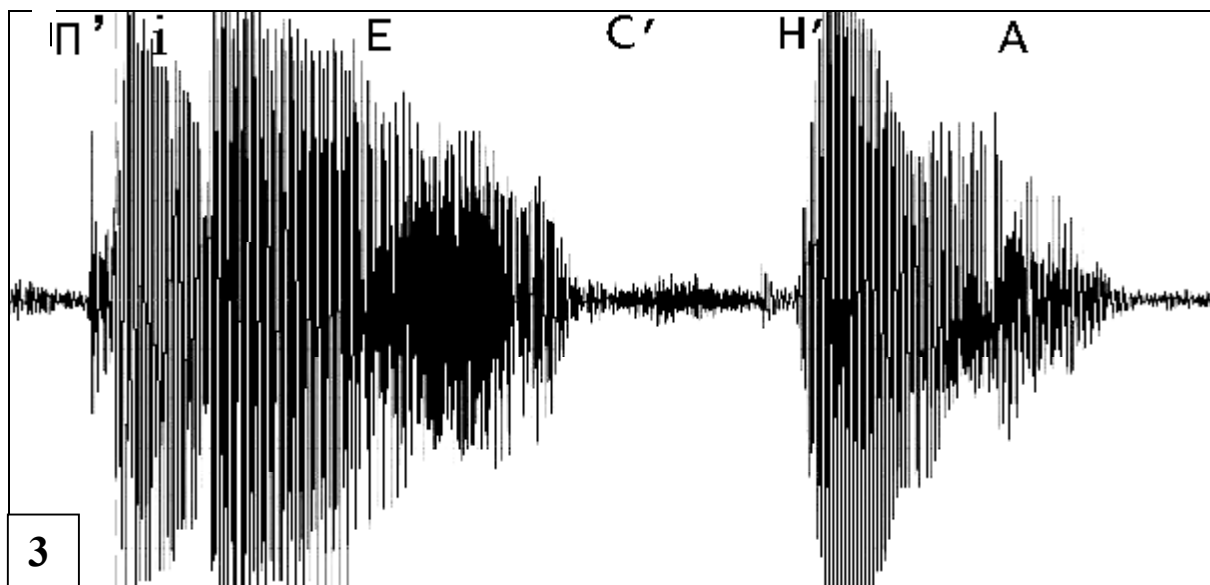

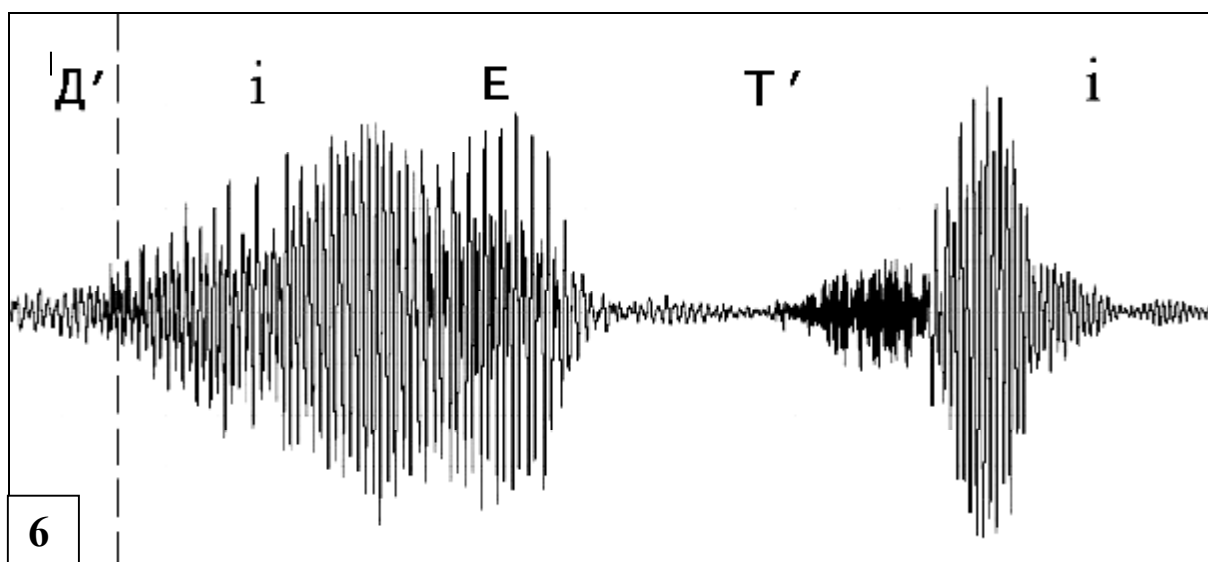
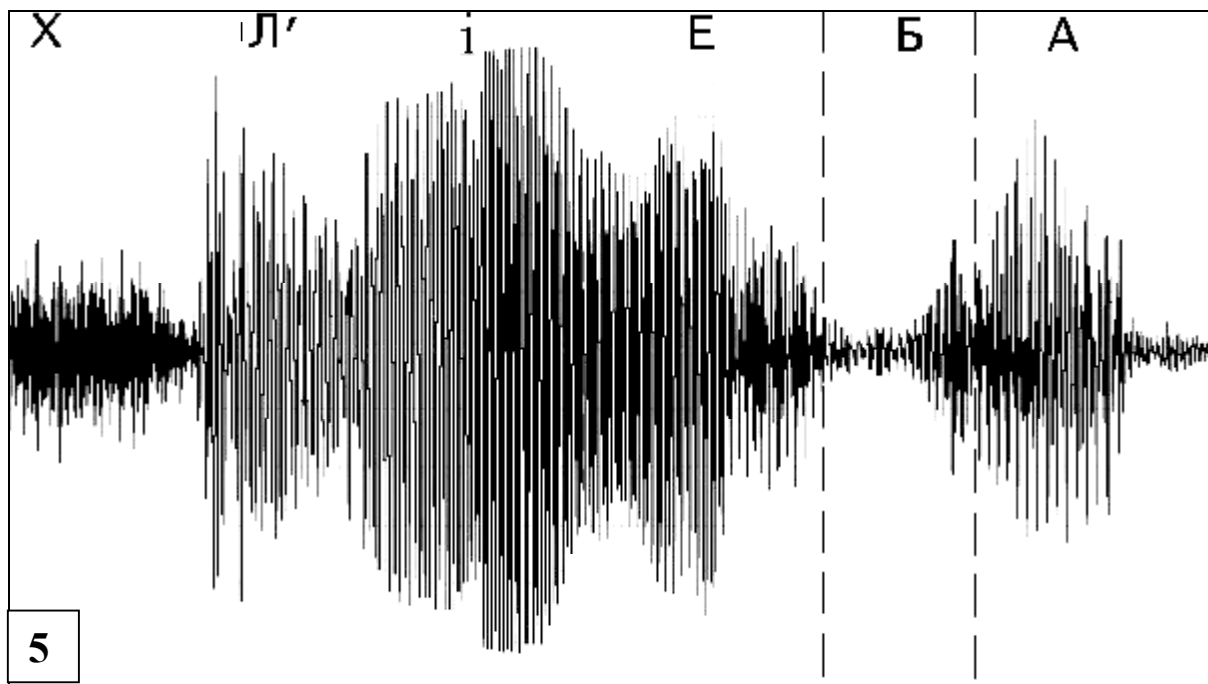

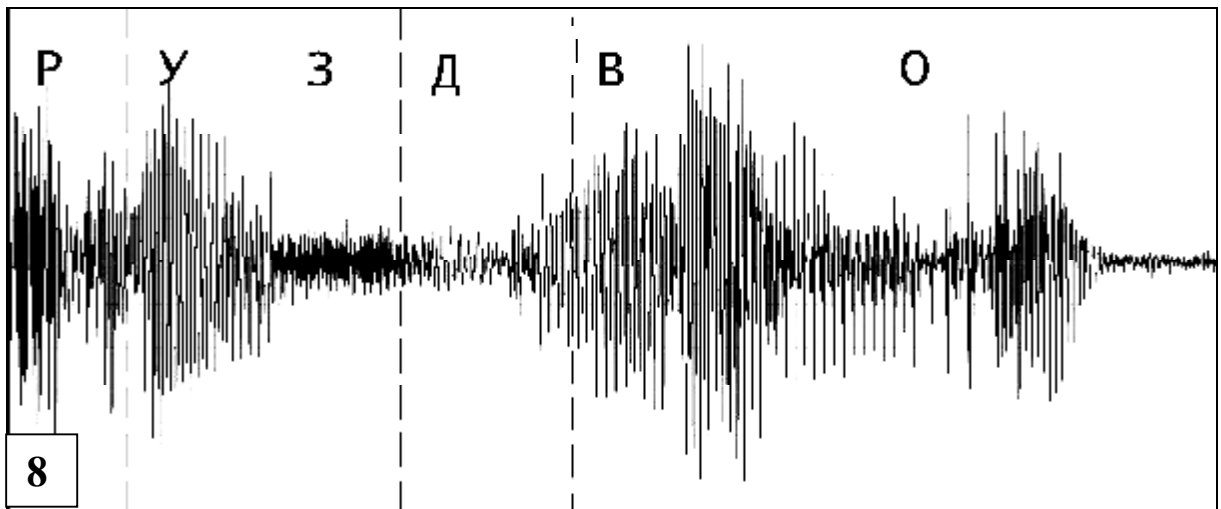
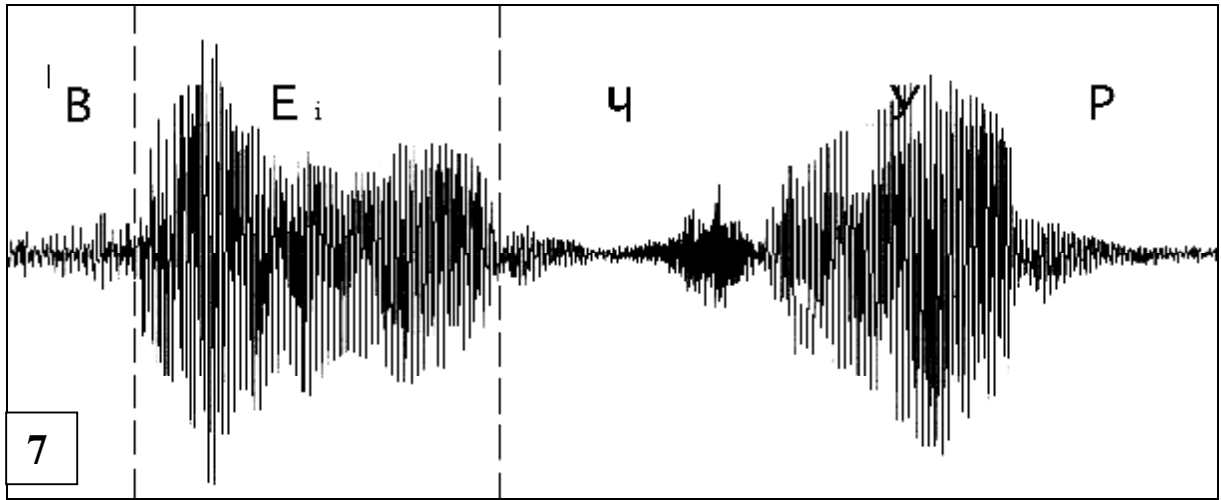

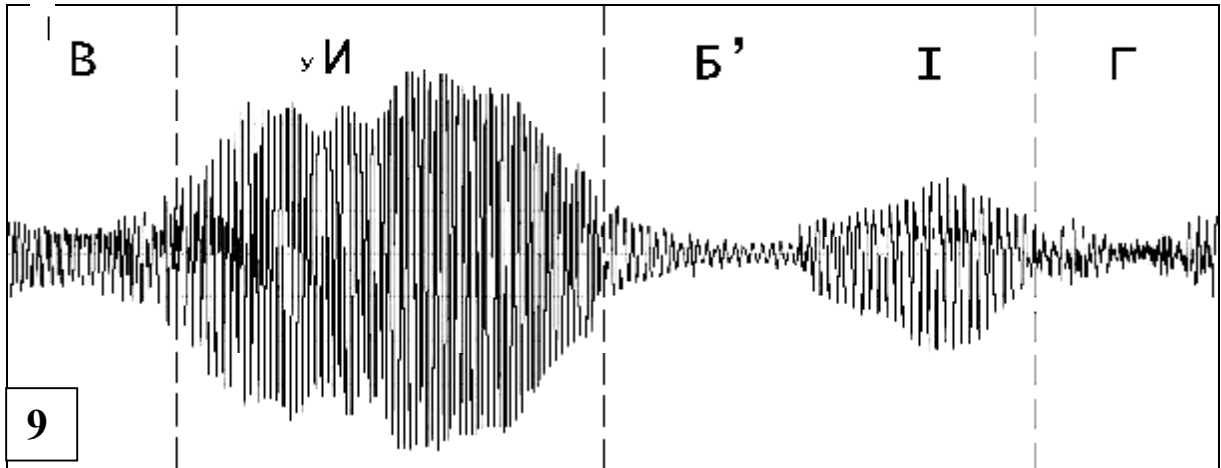
Село Відово Більський повіт Підляське воєводство (Польща)

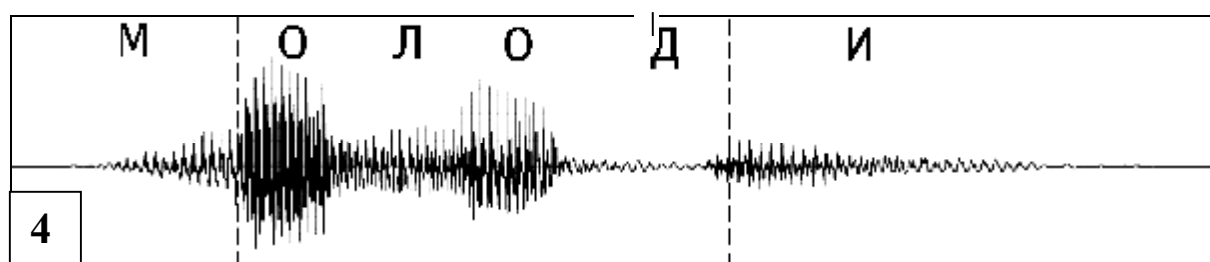
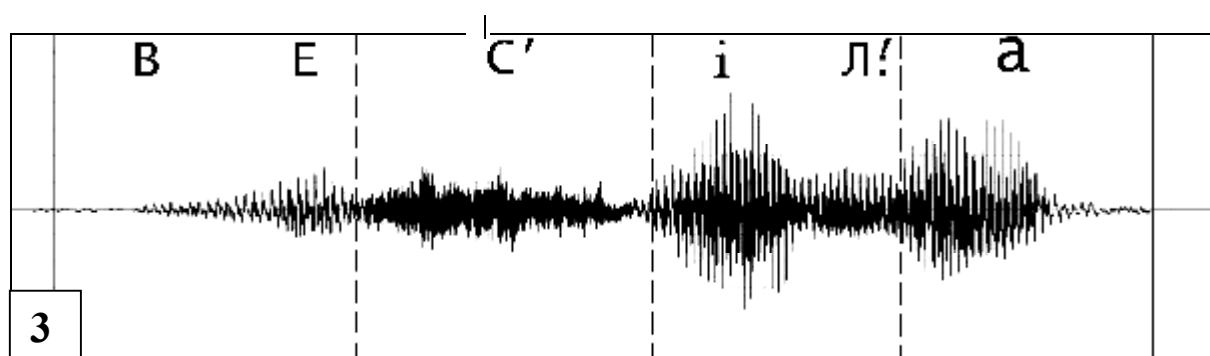
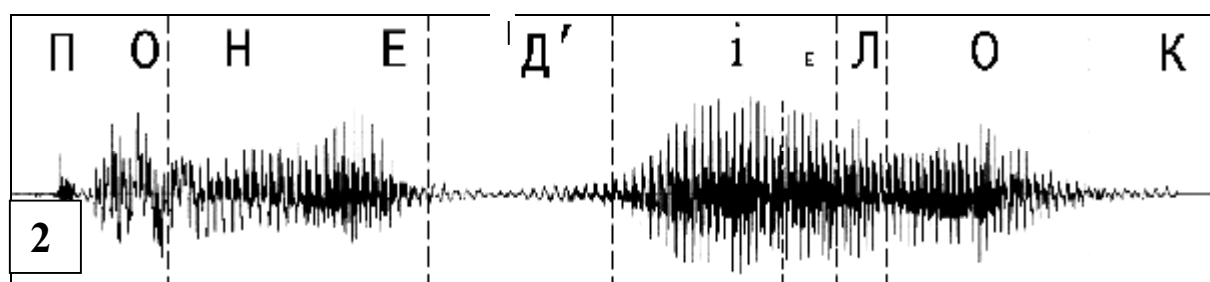
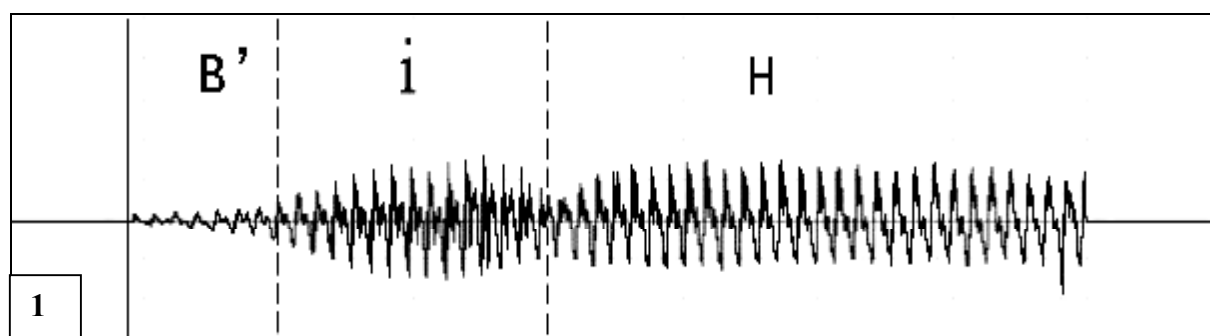

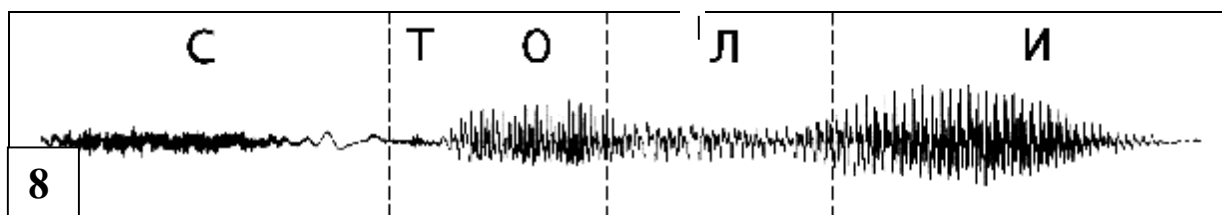
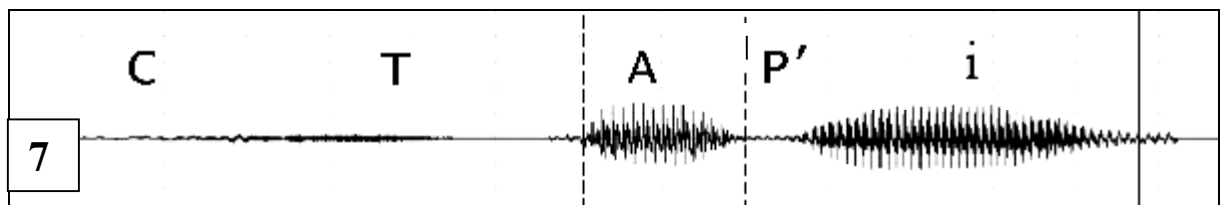
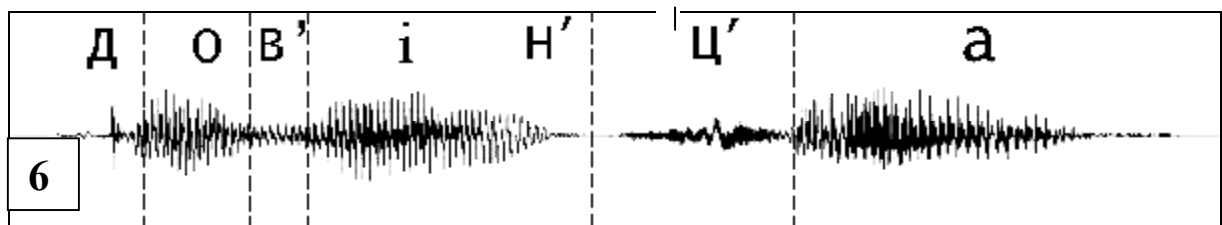
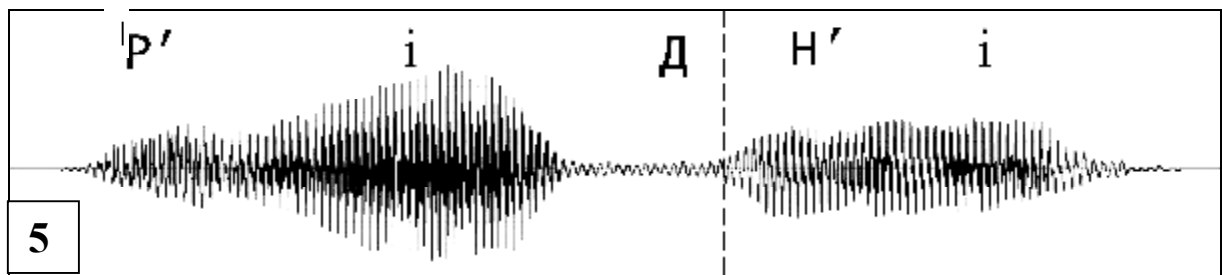

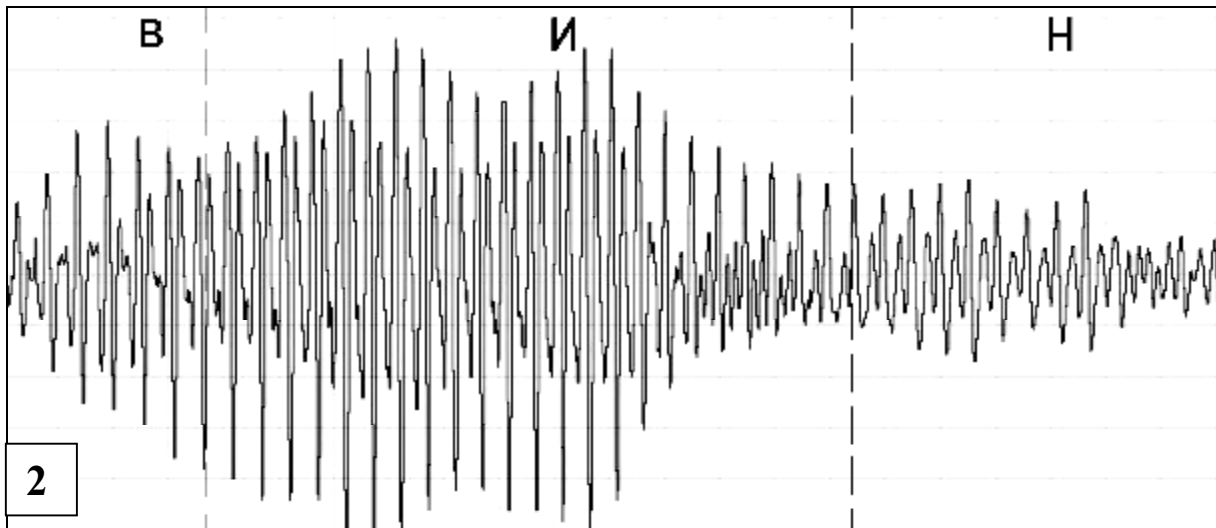
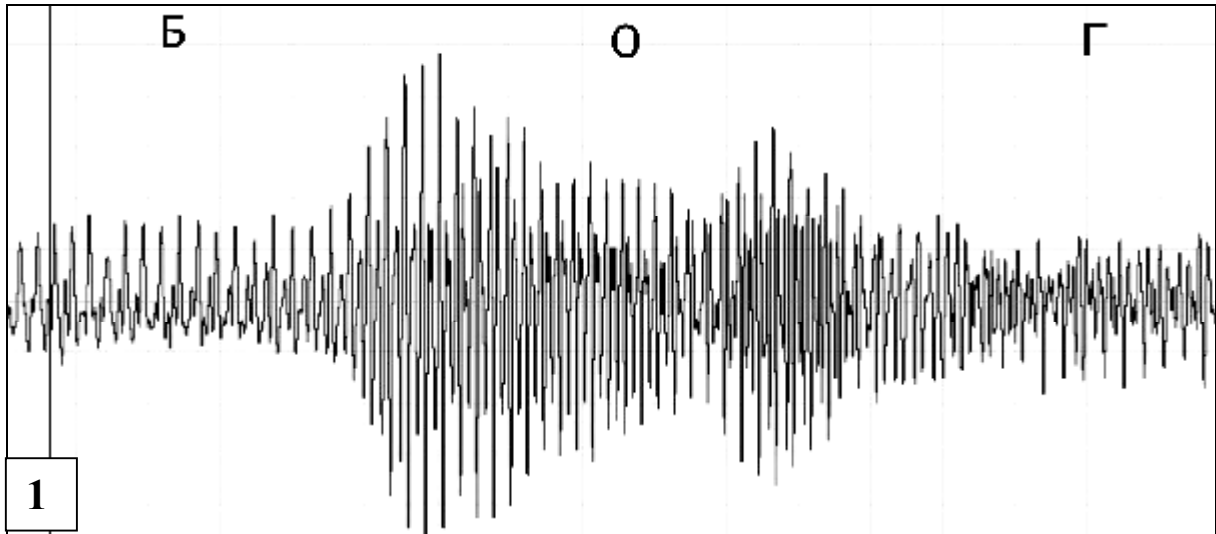

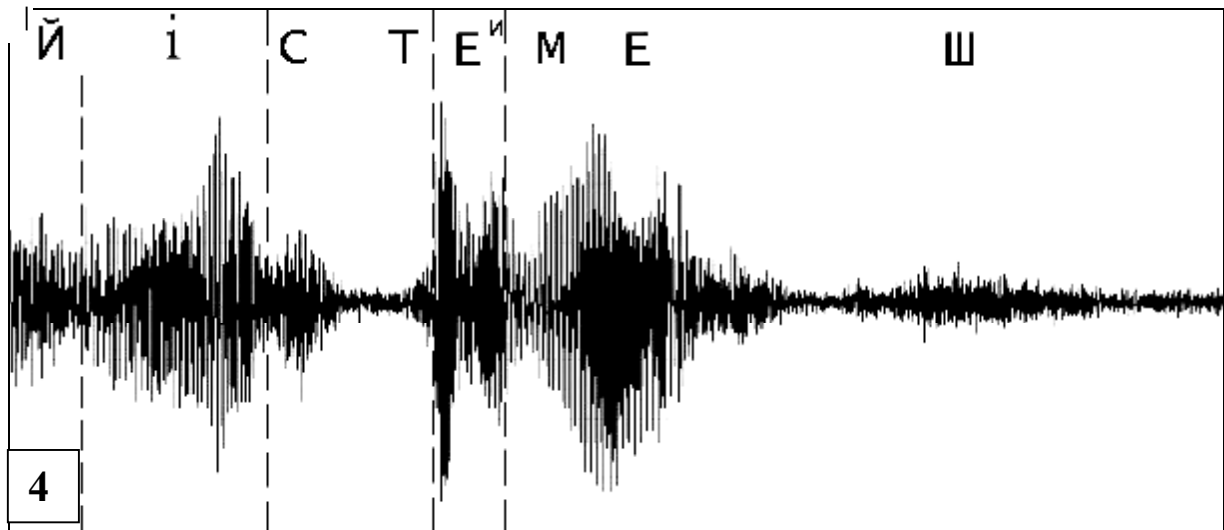
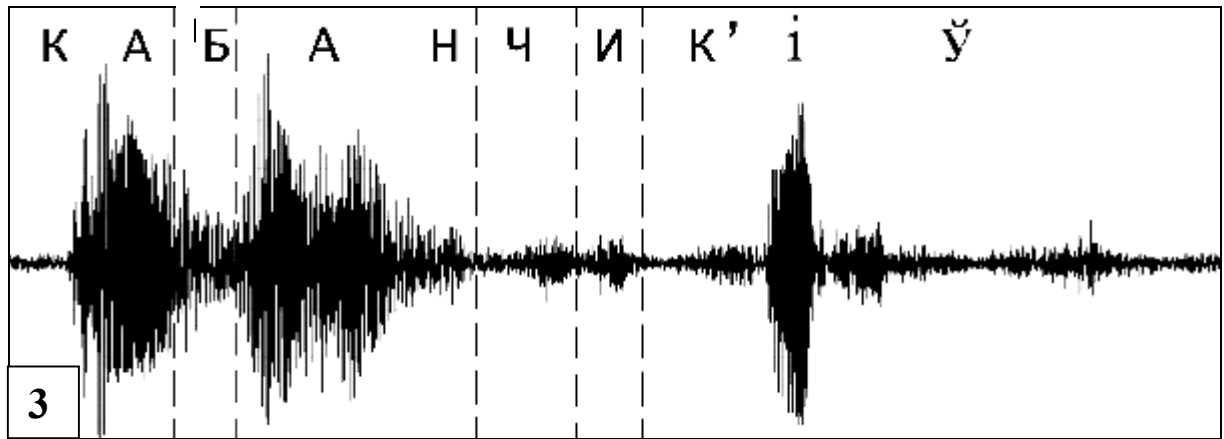

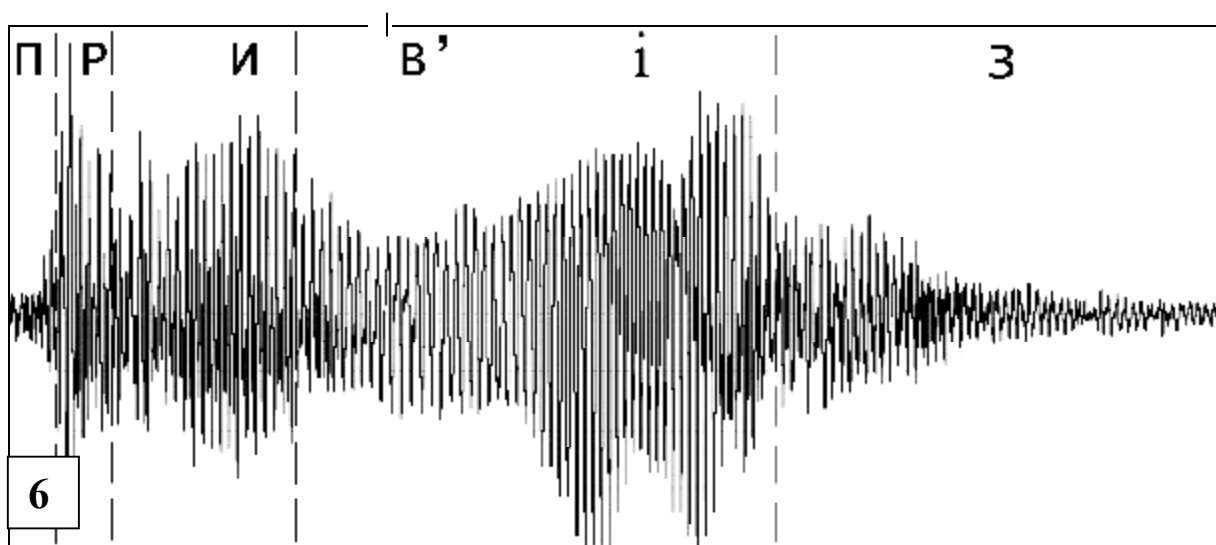
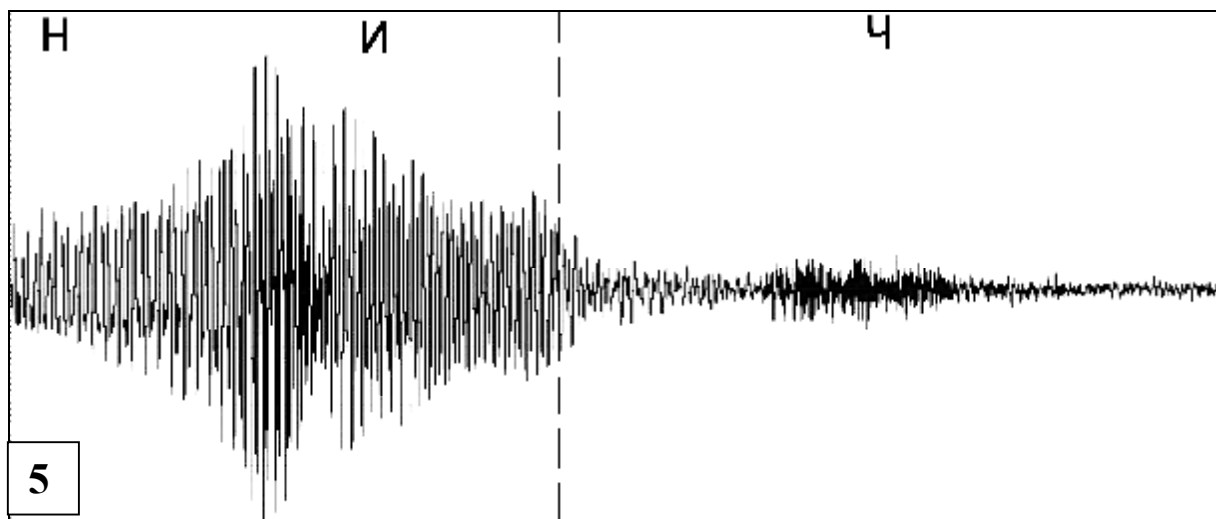

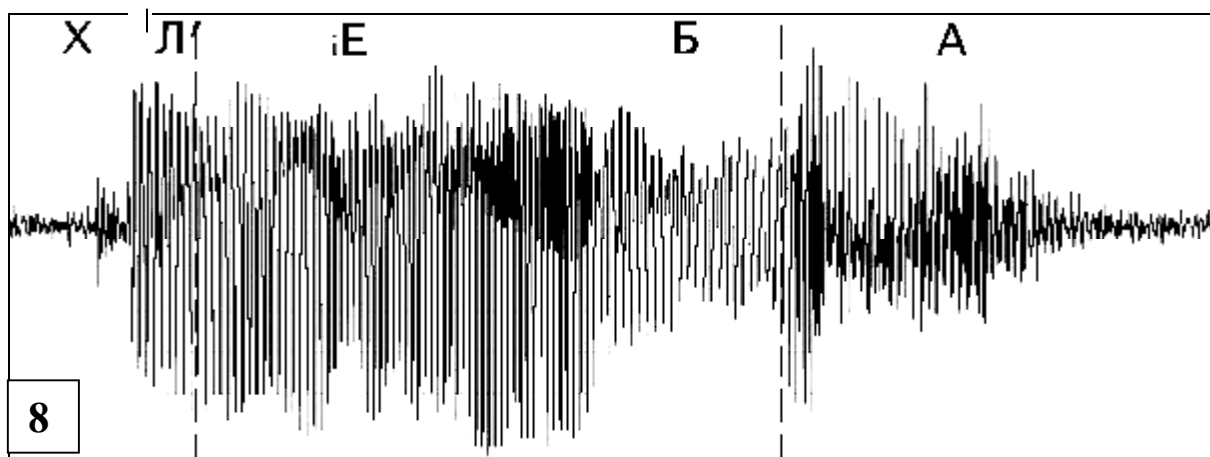
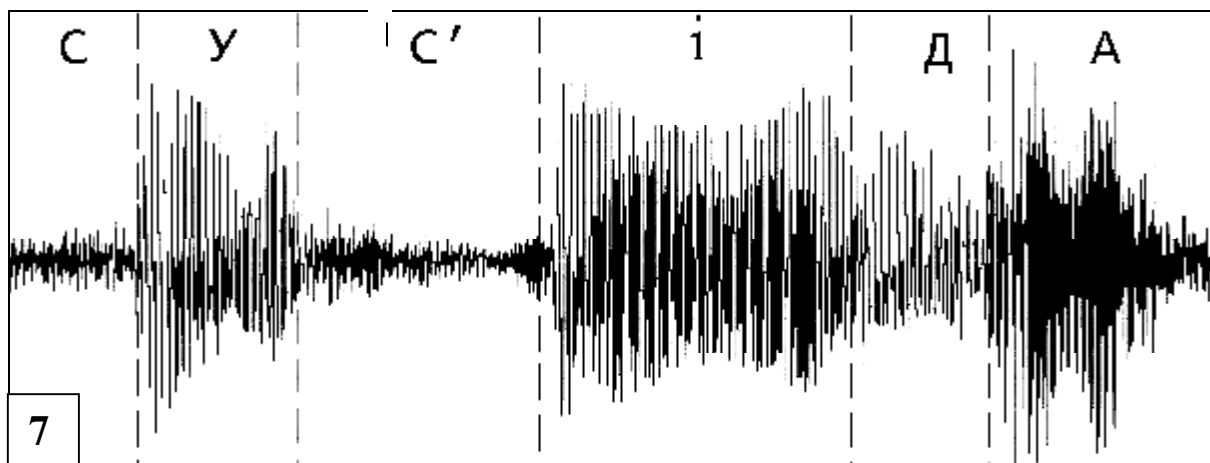

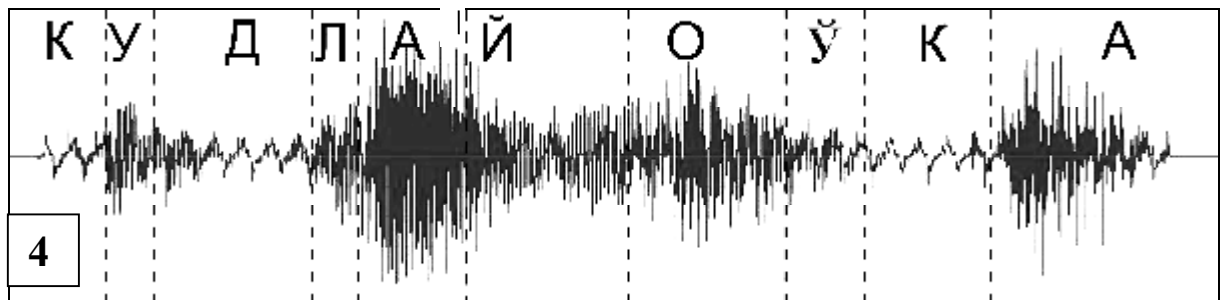
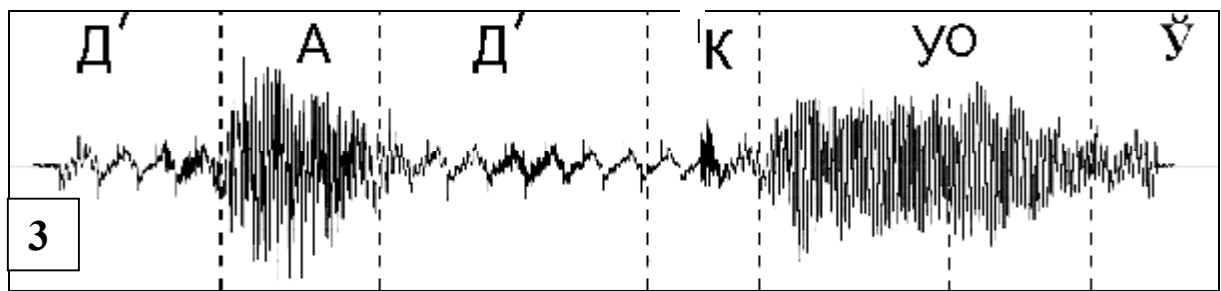
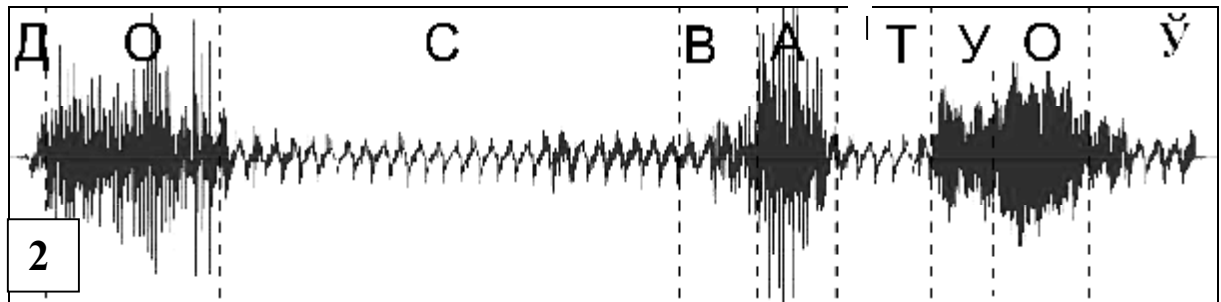
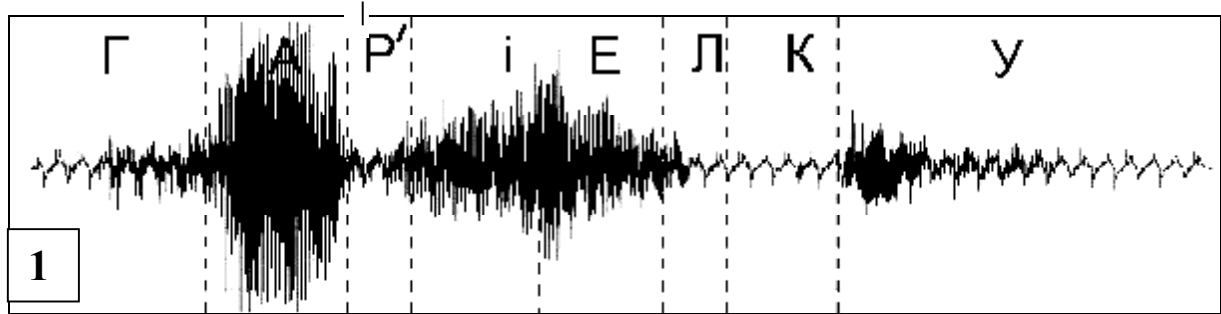
Село Рогозів Бориспільський район Київська область

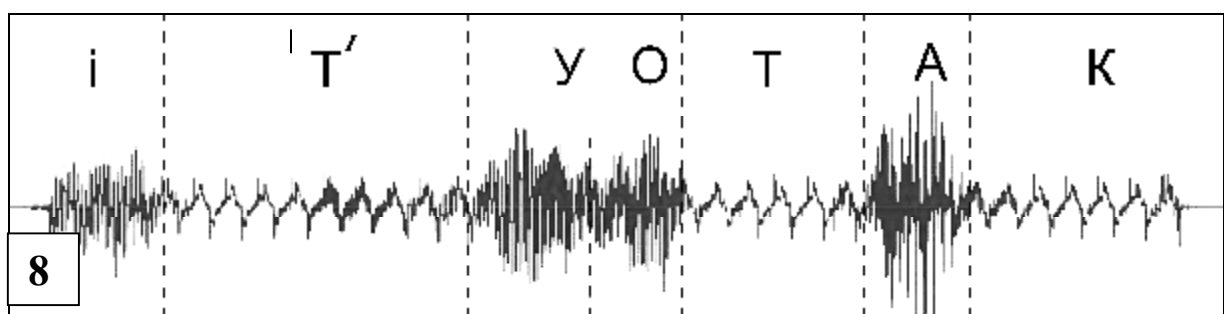
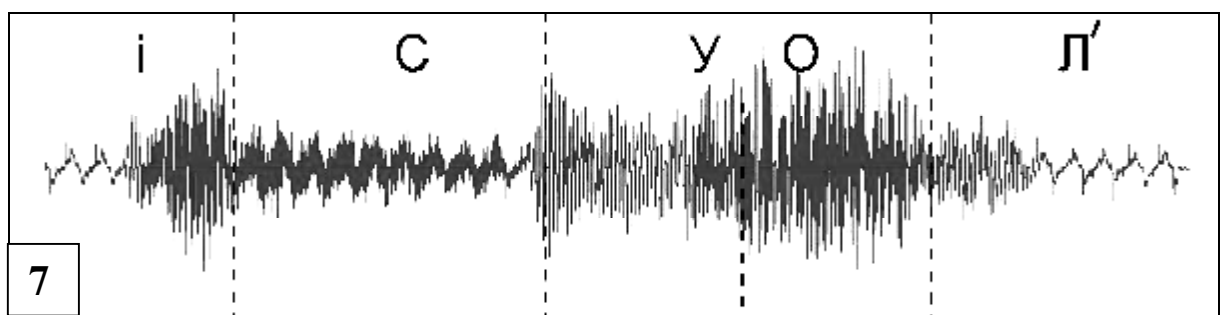
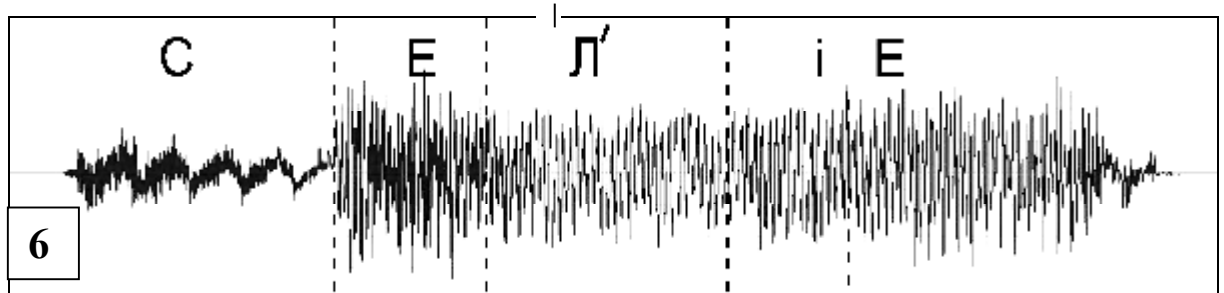
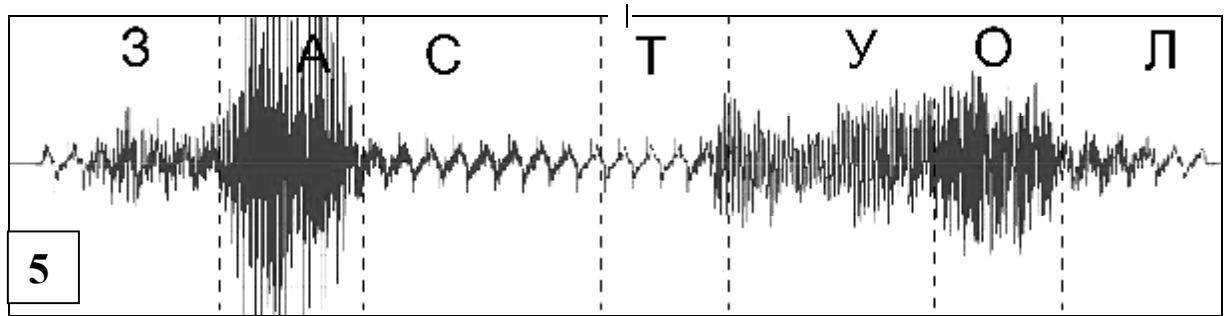

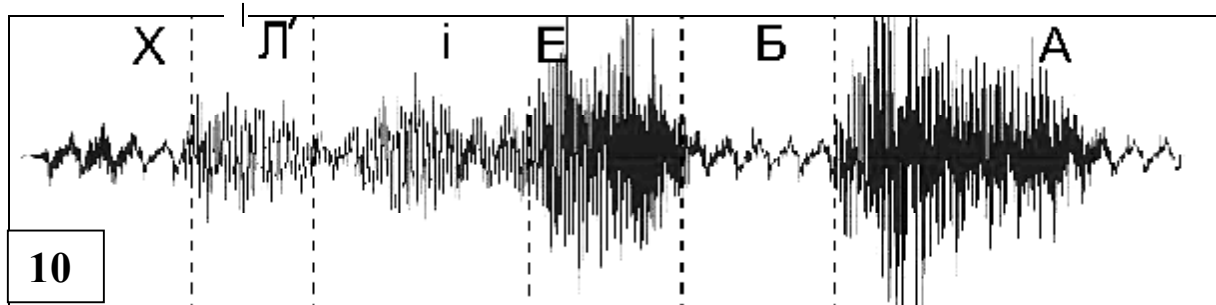
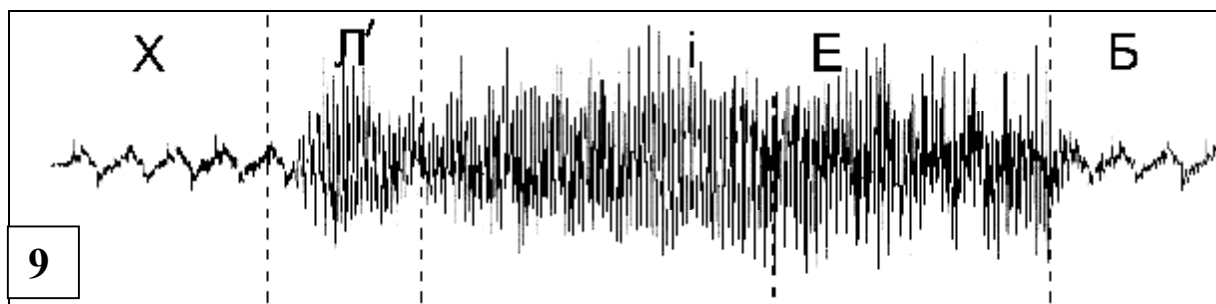

Осцилограми із публікації В.Брахнова

Бік

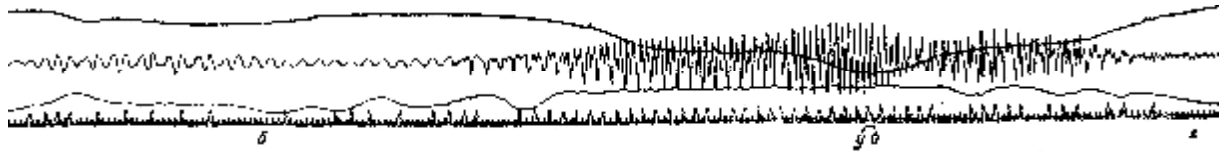

Рис. 9. Дифтонг $\widehat{y\ddot{o}}$ у слові $\widehat{b\ddot{y}ak}$ (=бік).

Кіт

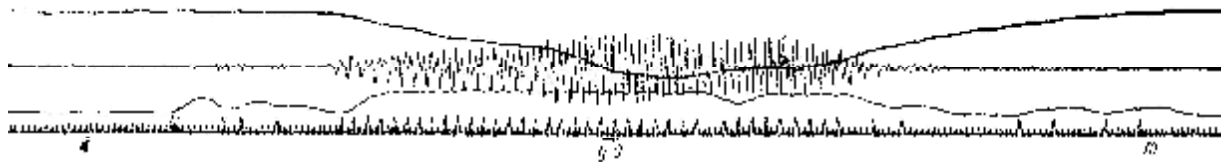

Рис. 1. Дифтонг $\widehat{y\ddot{o}}$ в слові $\widehat{k\ddot{y}it}$ (=кіт).

Піч

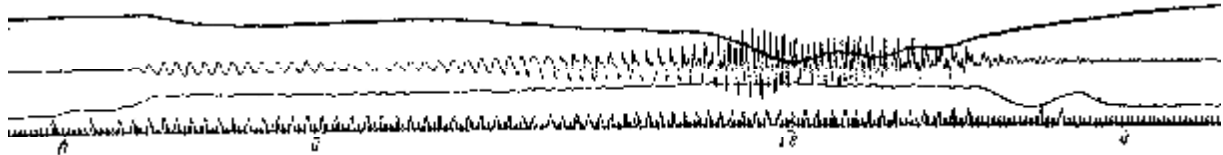

Рис. 3. Дифтонг $\widehat{i\ddot{e}}$ у слові $\widehat{p\ddot{i}ch}$ (=піч).

Тісто

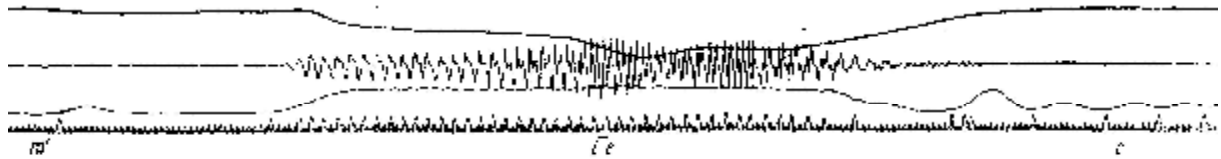

Рис. 4. Дифтонг у слові $\widehat{t\ddot{i}sto}$ (=тісто); другий склад слова на інтограмі не показано.

Щітка

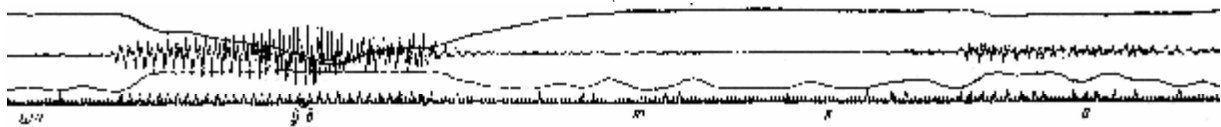

Рис. 2. Дифтонг $\widehat{y\ddot{o}}$ в слові $\widehat{shch\ddot{y}tka}$ (=щітка).

Література

- Багалій – Багалій Д. Заселення Слобідської України з другої половини XVII до кінця XVIII століття. // Прапор. – № 9. – 1988. – С. 118-128; № 10. – 1988. – С.113-124.
- Бевзенко – Бевзенко С. Вступ до української діалектології. – Одеса, 1965.
- Бернштейн – Бернштейн С. Очерки сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
- Брахнов – Брахнов В. До акустичної характеристики північноукраїнських дифтонгів // Питання експериментальної фонетики. – К., 1963. – С. 41-63.
- Булаховський – Булаховський Л. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Наукові записки КДУ. – Т. V. – Вип. 1. – 1946. – С. 100-128.
- Булаховський 1956 – Булаховський Л. Питання походження української мови. – К., 1956.
- Варченко – Варченко І. Лубенські говірки і їх діалектна сумжність: фонетичні риси протягом трьох століть. – К., 1963.
- Владимиров – Владимиров П. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVI ст. – К., 1988.
- Воронич – Воронич Г. Ікавізм // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 215.
- Ганцов 1923 – Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – Кн. II-III. – К., 1923. – С. 116-144.
- Ганцов – Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К., 1923.
- Грушевський – Грушевський М. Історія України-Руси. В 11-ти тт., 12 кн. – К., 1991-1998.
- Деже – Деже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт, 1967.
- Дзензелівський – Дзензелівський Й. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). – Ужгород, 1966.

- Жилко 1962 – Жилко Ф. Голосні неоднорідного творення („дифтонги”) в українській мові // Українська мова в школі. – №3. – 1962. – С. 16-23.
- Жилко – Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
- Житецький – Житецький П. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987.
- Жовтобрюх – М. Фонетика // Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
- Залеський 1970 – Залеський А. Континуанти праслов'янських *ę* та *'a* в українській мові // Мовознавство. – 1970. – № 3.– С.39-55.
- Залеський 1988 – Залеський А. Замінне подовження голосних в українській мові // Мовознавство. – 1988. – № 2.– С.59-64.
- Залеський 1989 – Залеський А. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К., 1989. – С. 41-76.
- Керницький 1963– Керницький І. Фонетичні особливості мови “Війтівських книг” XVI-XVII ст. с. Одрехови в порівнянні з сучасними говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.4. – К., 1963. – С. 83-106.
- Керницький 1970 – Керницький І. Передмова // Акти села Одрехови. – К., 1970. – С. 17-40.
- Кістяківська – Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII віку: Розвідка й тексти. – К.: ВУАН, 1929.
- Коць-Григорчук – Коць-Григорчук Л. Вузькошрифтне Євангеліє – пам'ятка української писемності першої половини XV ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. – Т.1. – С. 59-79.
- Крымский – Крымский А. Украинская грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаниями на важнѣйшіе моменты изъ истории развития малорусскаго языка начиная с XI века, особенно изъ истории нарѣчія восточно-малорусскаго (летописнаго киево-чернигово-перяславскаго). – М., 1907.
- Кулаковський – Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина в складі Речі Посполитої 1618-1647. – К., 2006.

- Курило 1925 – Курило О. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків // Україна. – 1925. – №5. – 14-38.
- Курило 1928 – Курило О. Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. (З мапою Поділля). – К., 1928.
- Лучыц-Федарэц – Лучыц-Федарэц І. Гук [ü] у славянських мовах // Полісся: мова, культура, історія. – Київ, 1996. С. 64 – 71.
- Максимович – Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 року. / Підгот. видання і розвідка члена-кореспондента АН УРСР П.М. Попова. – К., 1962.
- Маліневська – Маліневська Н. Фонетична система української мови XVII ст. – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005.
- Маштабей-Самійленко-Шарпило – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. дбо вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило. – К., 1986.
- Мойсієнко – Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст. – Житомир, 2006.
- Молдован – Молдован О. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 67-83.
- Назарова 1968 – Назарова Т. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говорів // Полесье (Лингвистика. Археология, Топонимика). – М., 1968. – С. 67-100.
- Назарова 1970 – Назарова Т. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології (волинсько-поліські *tot^(s), *tet) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 15-28.
- Назарова 1971 – Назарова Т. К проблеме украинского икавизма // Вопросы языкознания. – № 2. – 1971. – С. 39-52.
- Назарова 1972 – Назарова Т. Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говорах // Мовознавство. – №1. – 1972. – С. 13-27.
- Назарова 1975 – Назарова Т. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень // Мовознавство. – № 6. – 1975. – С. 22-32.

- Непийвода – Непийвода Ф. Актовые книги Стародубского городского уряда как памятник украинского литературного языка. АКД. – К., 1962.
- Німчук 1990 – Німчук В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство – 1990. – № 6. – С. 3-11.
- Німчук 1997 № 6 – Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генезис та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3-14; 1998. – № 1. – С. 3-12.
- Німчук 1997 – Німчук В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року. / Підгот. М.Кочіш. – Сомбатгей, 1997. – С. 5-17.
- Німчук 2001 – Німчук В. Мова // Історія української культури. В п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України. – К., 2001. – С. 683-694.
- Німчук 2005 – Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – С. 351-469.
- Огієнко – Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. – Благодійне видавництво „Українська православна церква”, 1922.
- Павловський – Огієнко І. Граматика української мови О.Павловського 1818 р. – К., 1918.
- Панькевич – Панькевич І. Закарпатський діалектний варіант української літературної мови // Slavica. – R. XVII. – S. 2. – 1958. – S. 171-181.
- Півторак 1988 – Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988.
- Півторак 1993 – Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова? – К., 1993.
- Півторак 1998 – Півторак Г. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов // Мовознавство. – № 2-3. – 1998. – С. 3-13.
- Плющ – Плющ П. Історія української літературної мови. – К., 1971.
- Потебня – Потебня А. Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871

- Потебня 1865 – Потебня А. О звукових особенностях русских наречий // Филологические записки. Год четвертый, 1865. – Воронеж, 1865. – Вып.2.
- Савченко 1954 – Савченко О. Деякі звукові особливості староруських діалектів // УМШ. – №6. – 1954. – С. 11-19.
- Савченко 1969 – Савченко О. Процес заміни *o*, *e* в закритих складах у діалектах української мови // XIII Республіканська діалектологічна нарад. Тези доповідей. – К., 1969. – С. 34-36.
- Самійленко С. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 20-41.
- Свашенко – Свашенко А. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду 17-18 ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник харківського університету. – № 7. Серія філологічна. – Вип.1. – 1965. – С. 1-8-115.
- Седов – Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982.
- Скляренко – Скляренко В. Праслов'янська акцентологія. – К., 1998.
- Тимошенко – Тимошенко П. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 392-402.
- Ткаченко – Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – № 2-3. – 1998. – С.14-24.
- Требін – Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 7. – 1910. – С. 1-16.
- Филин – Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.
- Чепіга – Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. – К., 2001. – С. 13-54.
- Чуба – Чуба Г. Зі студій над українськими Учительними Євангеліями другої половини XVI-XVII ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – К.-Львів, 2004. – С. 59-79.

- Чубинский – Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Т. 7. – СПб., 1877.
- Шевельов – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.
- Шевельов Портрети – Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К., 2002.
- Шило 1962 – Шило Г. Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI-XVII ст. // Наукові записки Дрогобицького педінституту ім. І.Франка. – Дрогобич, 1962. – С. 41-56.
- Шило 1970 – Шило Г. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 62-70.
- Ярошенко – Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв. – К., 1931.
- Czyżewski – Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994.
- Klemensiewicz-Spławiński-Urbańczyk – Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Kość – Kość Józef. Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej. – Lublin, 1999. – 222 s.
- Kuraszkiewicz 1934 – Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku. – Kraków, 1934.
- Kuraszkiewicz 1963 – Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych. – Warszawa, 1963.
- Kuraszkiewicz 1985 – Kuraszkiewicz W. Z badań nad gwarami północno-małopolskimi // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 49-83.
- Kuraszkiewicz – Kuraszkiewicz W. Nowe uwagi o rozwoju ikawiumu ukraińskiego // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 181-188.
- Lehr-Spławiński – Lehr-Spławiński T. Ślady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich // Rocznik slawistyczny. – T. 8. – 1918. – S. 250-263.

- Łesiów – Łesiów M. Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku // *Slavia Orientalis*. Rocznik XIV. 3. – 1965. – S. 347-362.
- Stieber – Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. *Fonologia*. – Warszawa, 1969.
- Wielkie zwierciadło – Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Prysłopskiego z 1732 roku / Opracowała Elżbieta Rudolf-Ziółkowska. – Kraków, 2004. – 134 s. + компакт-диск.

Використані джерела

- АКП – Актовья книги Полтавского городского уряда / Редакция и примечания В.Л. Модзалевскаго. – Чернигов, 1912.
- АУМ – Атлас української мови: У 3-х томах. – Т. I. – К., 1984; Т. II. – К., 1988; Т. III. – К., 2002.
- АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – К., 1859-1914.
- ВК 1606 – Книга гродская владимирская 1606 // АЮЗР. – Ч. IV. – Т.1. – К., 1876. – С. 313-337.
- ЕУ – Енциклопедія українознавства. Тт. 1-10. – Львів, 1993-2000.
- ЖК 1590 – Акты Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- ЖК 1609 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 року / Підгот. до вид. К.Симонова, В.Франчук // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 113-180.
- ЖК 1611 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. – Житомир, 2002.
- ЖК 1635 – Акты Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- Кл.Раз. – Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985.
- ЛК 1561 – Актова книга Луцького гродського суду 1561 року // ЦДІАУК. – Ф. 25. – оп. 1. – спр. 3. – Арк. 100-117 зв.

- Острог 1603 – Акт поділу володінь В.К. Острозького між його синами 1603 року // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В.Атаманенко. – Київ – Острог – Нью-Йорк, 2004. – С. 86-103.
- ПК – Пирятинские актовые книги // Стороженки, фамильный архив. – Т. 6. – К., 1908.
- СПБ – Статут Полоцького братства 1650 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського. Шифр: 542 п / 1749.
- УЛЕ – Українська літературна енциклопедія. Тт. 1-3. – К., 1988-1995.
- Хрэстаматыя – Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы / Складальнікі Анічэнка У. ды інш. – Ч. 1. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961.

ДОДАТОК

Література з проблеми.

Безпосередньо стосується дослідження дифтонгів та „ікавізму”:

1. Бескровный А. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса \bar{o} в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. – Л., 1928 – С. 148-153.
2. Брахнов В. До акустичної характеристики північноукраїнських дифтонгів // Питання експериментальної фонетики. – К., 1963. – С. 41-63.
3. Галюн І. Як досліджувано українські дифтонги // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. IX. – К., 1926; Кн. X, XII. – К., 1927.

4. Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку // Зап. Іст.-філол. відділу УАН. – Кн. II-III. – К., 1923. – С. 116-144.
5. Жилко Ф. Голосні неоднорідного творення („дифтонги”) в українській мові // Українська мова в школі. – №3. – 1962. – С. 16-23.
6. Жилко Ф. Возникновение дифтонгов в украинском языке (древние о, е в новых закрытых слогах) // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1963. – С. 112-119.
7. Клімчук Ф. Галосны [ü] ў брэсцка-пінскіх гаворках // Полісся: мова, культура, історія. – Київ, 1996. С. 57–63.
8. Kuraszkiewicz W. Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wscodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 93-119.
9. Kuraszkiewicz W. Ukraińskie i białoruskie dyftongi i ich redukcje w gwarach od Sanu po Narew // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wscodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 166-172.
10. Kuraszkiewicz W. Nowe uwagi o rozwoju ikawiumu ukraińskiego // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wscodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 181-188.
11. Kuraszkiewicz W. Nie akcentowane samogłoski o – e wobec dyftongów i ich redukcji w białoruskich i ukraińskich narzeczach od Narwi po San // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1983. – Ser. 6.
12. Курило О. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків // Україна. – 1925. - № 5. – С. 14-38.
13. Курило О. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. (З мапою Поділля). – К., 1928.
14. Лекомцева М., Толстая С. Фонологический комментарий к полесским диалектам // Полесье. – М., 1968. – С. 47-66.
15. Мойсієнко В.М. Фонетичні особливості поліського наріччя // Українське і польське гвару рогранича. – Люблін-Луцьк, 2001. – С.51-59.

16. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006. – С. 154-181.
17. Назарова Т. К проблеме украинского икавизма // Вопросы языкознания. – №2. – 1971. – С. 39-52.
18. Назарова Т. Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говорах // Мовознавство. – №1. – 1972. – С. 13-27.
19. Назарова Т. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень // Мовознавство. – № 6. – 1975. – С. 22-32.
20. Павлюк М., Робчук І. Рефлекси давніх *о, *е в нових закритих складах в українських говірках Румунії // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 113-121.
21. Панькевич І. Уваги до в'яснення процесу ікання в українських південнокарпатських говорах // Науковий збірник Українського вільного університету. – Вип. III. – Прага, 1942.
22. Приступа П. Рефлекси давнього наголошеного [о] в нових закритих складах на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962. – С. 135-142.
23. Савченко О. Процес заміни о, е в закритих складах у діалектах української мови // XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К., 1969. – С. 34-36.
24. Томсон А. О дифтонгизации е, о в украинском языке // Сб. Отд. русск. яз. и словесн. – Т. 101. – № 3 – Л., 1928.
25. Филин Ф. К истории исконных о и е в новых закрытых слогах // Уч. зап. МГПИ им. В.И. Ленина, 341. – Вопросы филологии, 1969.
26. Шило Г. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 62-70.

Про „ікавізм” та дифтонги йдеться в контексті ширших проблем:

1. Біла О. Фонетичні особливості північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 144-151.

2. Булаховський Л. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Наукові записки КДУ. – 1946. – Т. V. – Вип. 1. – С. 100-128.
3. Варченко І. Лубенські говірки і їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть. – К., 1963.
4. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К., 1923.
5. Ганцов В. До історії звуків в українській мові // Зап. іст.-філол. відділу УАН. – Кн. 7-8. – К., 1926. – С.74-85.
6. Гард П. К истории восточнославянских гласных среднего подъема // Вопросы языкознания. – 1974. – № 3. – С. 106-115.
7. Деже Л. Очерки по истории закарпатских говорков. – Будапешт, 1967. – С.47-58.
8. Жовтобрюх М. Фонетика // Жовтобрюх М., Русанівський В., Скляренко В. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С.65-329.
9. Залеський А. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – № 5. – 1968. – С. 25-33.
10. Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови. – К., 1973.
11. Залеський А. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся. – К., 1989. – С. 41-75.
12. Клімчук Ф. Говорки Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. – Мінськ, 1983.
13. Kuraszkiewicz W. Z badań nad gwarami północno-małoruskimi // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 49-83.
14. Kuraszkiewicz W. Przyczynek do iloczasu małoruskiego // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 84-92.
15. Kuraszkiewicz W. Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny // Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. – Warszawa, 1985. – S. 120-150.

16. Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych. – Warszawa, 1963.
17. Lehr-Spławiński T. [Рец. на:] Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів // ЗНТШ. – Т. СХVII – СХVIII. – 1914. // Rocznik slawistyczny. – 1918. – Т. VIII.
18. Lehr-Spławiński Tadeusz. Slady dawnych różnic intonacyjnych w językach ruskich // Rocznik slawistyczny. Т 8. – 1918. - S.250-263.
19. Лучыц-Федарэц І. Гук [ü] у славянських мовах // Полісся: мова, культура, історія. – Київ, 1996. С. 64 – 71.
20. Мошинский Л. К фонологии просодических элементов в славянских языках // Вопросы языкознания. – № 2. – 1965. – С. 3-14.
21. Назарова Т. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології (волинсько-поліські *tot^(s), *tet) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 15-28.
22. Назарова Т. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров // Полесье (Лингвистика. Археология, Топонимика). – М., 1968. – С. 67-100.
23. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении. Дис. д-ра филол. наук. Рукопись. – Житомир, 1980.
24. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. – Ч. I. – Фонетика. – Praha, 1958.
25. Pauls I. Monoftongi *ě, *e, *o w dialekcie kobryńskim (Białoruska SRR) // Slavia orientalis. – R. XIX. – 1. – Warszawa, 1970.
26. Півторак Г. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 3-13.
27. Потебня А. О звуковых особенностях русских наречий // Филологические записки. Год четвертый, 1865. – Воронеж, 1865. – Вып.2.
28. Потебня А. Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871.
29. Rozwadowski J. Uwagi o dyftogach *ie uo* w południowo-zachodnim narzeczu białoruskim // Materiały i Prace Komisji Językowej PAU. – 1904. – Т.1.

30. Савченко О. Деякі звукові особливості староруських діалектів // УМШ. – №6. – 1954. – С. 11-19.
31. Самійленко С. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С.20-41.
32. Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С.14-24.
33. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972. – С. 221-233.
34. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 406-411, 559-567, 760-787.

Автор висловлює щирі вдячності за надані записи діалектного мовлення на електронних носіях науковому співробітникові відділу історії мови Інституту української мови НАНУ Ю.Бідношиї (с. Машеве Чорнобильського району Київської області, с. Рогозів Бориспільського району Київської області с. Відово Більського повіту Підляського воєводства) та доцентів кафедри української мови Глухівського державного педагогічного університету В.Куриленкові (с. Кудлаївка Новгород-Сіверського району Чернігівської області).

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Вияви *o в писемних пам'ятках.....	4
Найдавніші факти написання <i>и</i> на місці *o.....	9
Дифтонгічний характер переходу *o > <i>i</i>	13
Монофтонгічний характер переходу *o > <i>i</i>	17
Переваги та недоліки гіпотез.....	24
Український ікавізм. Сучасний погляд.....	28
Карта виявів давнього *o.....	50
Осцилограми діалектного мовлення.....	51
Література.....	79
Використані джерела.....	85
ДОДАТОК. Література з проблеми.....	86

Наукове видання

МОЙСІЄНКО Віктор Михайлович

**ПРО ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ІКАВІЗМ ТА
ПОЛІСЬКІ ДИФТОНГИ**

Монографія

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 14.03.07.

Обл. вид. арк. 5.8. Друк різнографічний.

Гарнітура Times New Roman. Зам. 58. Наклад 300.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію:

серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua